

HORVÁTH SZ. FERENC

Az Erdélyi Lapok ideológiája. *Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben (1932–1940)**

A magyar Erdély-kutatás joggal lehet büszke az elmúlt két évtizedben elért eredményeire. Erdélyi és magyarországi történészek tudatos tanulmányt, monográfiát és forráskiadványt közöltek Erdély történelmének legkülönbözőbb korairól.¹ Azonban mind a mai napig feltárára vár a romániai magyar kisebbség azon csoportjainak szellemisége, melyeket röviden jobboldalnak nevezhetünk. Jóllehet már a kortárs Mikó Imre vagy Jakabffy Elemér is ezzel a fogalommal illették bizonyos csoportok politikai-ideológiai beállítódását, a történettudomány mégis eddig adós maradt e jelenség bemutatásával.² Az *Erdélyi Lapok* című nagyváradi katolikus napilap 1932–1940 közti ideológiájának³ részletes bemutatása a téma feltáratlan-

* A tanulmány megírásának ideje alatt a hamburgi „Zeit-Stiftung Ebelin und Gerd Buceri-us” doktorandusz programjának támogatásában részesültem, amiért köszönetemet fejezem ki. Hálas vagyok Bárdi Nándornak, György Bélának és dr. K. Lengyel Zsoltnak észrevételeikért, mindazonáltal következtetésemért a felelősség egyedül engem terhel.

¹ Az 1989 óta eltelt időszakra: Csetri Elek: *Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról 1990–2001*. In: Tanczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Kolozsvár: Scientia, 2002. 283–315.

² Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*. Budapest, 1941 (Studium-Optimum), 166. és 190.; Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánási magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Budapest, (Studium). 1939. 142.

³ Az „ideológia” terminussal e tanulmányban olyan koherens világnézetet jelölünk, melynek segítségével az individuum paradigmaticus módon látja, magyarázza és redukálja az őt körülvevő komplex valóságot. Ennek megfelelően létezett a kérdéses időpontban pl. „katolikus”, „marxista” és „nemzetiszocialista” ideológia. A „jobboldal” fogalom olyan szellemi-politikai hozzáállást értünk, amely egy értékmegőrző világszemléleten és politikai stratégián (mint amilyent az OMP képviselt) túlmenően antiszemitizmust, keresztény gazdasági és politikai összefogást és a nyugateurópai fasizta illetve nemzetiszocialista rendszerek intézkedéseinek és szervezeti formáinak átvételét propagálta.

ságán túl⁴ két okból is indokolt: nemzetiszocialista ideológiája és antiszemitizmusa⁵ miatt. Habár a lap faji megkülönböztető propagandájának „gyűmölcssei” csak 1940 után, az új politikai-ideológiai körülmények között értek be, e propaganda elemzése az erdélyi magyarság politikai stratégiáinak egy eddig nem kutatott útját mutatja be, s ugyanakkor hozzájárul a katolikus antiszemitizmus egy kelet-európai alfajának a megismeréséhez is.

I. „A ZSIDÓ KÉRDÉS ERDÉLYBEN?!”

Az *Erdélyi Lapok* állásfoglalását az erdélyi zsidókról akkor ágyazhatjuk be helyesen a romániai magyarság eszmevilágába, ha legalább egy rövid áttekintést nyerünk a húszas évekbeli erdélyi zsidó-magyar viszonyról és konfliktusokról. Előbbinek 1918 után főleg két aspektusa említendő: az erdélyi magyar konzervatív körök a zsidóknak a Tanácsköztársaságban való részvételt rótták fel, továbbá a magyarságtól való elidegenedéssel vádolták meg őket.⁶ A cionizmus 1918 utáni elterjedése a túlnyomóan magyarajkú zsidóság körében a (zsidó) kortársak szemében is tagadhatatlan volt, ők viszont azt hangsúlyozták, hogy a zsidók a román karhatalom nyomása ellenére, mely őket inkább román- vagy hébernyelvűeknek akarta látni, kitartottak a magyar nyelv és kultúra mellett.⁷ Ligeti Ernő 1922-es erdélyi magyar személyiségeket ábrázoló kötetében külön fejezetet szentelt a témának, s megrökönyödését a fejezet címével fejezte ki: „A zsidó kérdés Erdélyben?!”. Az elidegenedés okaként azt jelölte meg, hogy „a centrumnélküli erdélyi magyar közélet ki hagyta hullani magából a zsidóság jelentékeny részét” és az ezáltal keletkezett távol-

⁴ Az *Erdélyi Lapok*ról még nincs tudományos igényű elemzés. Halvány utalást tesz rá Gáll Ernő egyik tanulmányában Gáll Ernő: Kisebbség a kisebbségben. *Regio* 1993/2. 90.; bővebben Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap. Önéletrajzi visszaemlékezések II.* Bukarest: Kriterion, 1974, 410–444.; 591k.

⁵ Antiszemitizmuson azt a különleges ellenségeskedést értjük, melynek alanyai azért gyűlölik a zsidókat, mert hiszik, hogy őket olyan tulajdonságok és viselkedésmódok jellemzik, melyek fenyegetést jelentenek a nemzsidók számára, jóllehet ilyeneket személyesen sohasem figyeltek meg és ilyenek léte objektív-empirikusan sem igazolt. L. Gavin Langmuir: Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Budapest: Új Mandátum, 1999. 62–80.

⁶ Erre utal Ligeti Ernő, amikor a Magyarországról jövő (keresztény) „kurzus beszivárgás”-áról ír. Ligeti Ernő: *Erdély vallatása.* Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó Rt. 1922, 75–87., itt: 78–81.

⁷ Rövid áttekintést nyújt a zsidók helyzetéről Gaál György: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. *Korunk*, 1991/8. A 180.000-es létszámú zsidó közösség legnagyobb hitközségei Kolozsváron, Nagyváradon, Temesváron, Szatmáron és Máramaroszigeten voltak. Lásd még Gidó Attila: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságadata az első világháborút követően. *Székelőföld*, 2002/ 8. 82–109.

ságot a Magyarországról jövő „keresztény kurzus beszívárgása” csak erősítette.⁸ Mindehhez hozzáfűzvé, hogy a magyar konzervatívok a zsidók nagy részében csak a polgári radikálisokat látják, Ligeti rátapintott a probléma egyik lényeges aspektusára, mert a zsidó–magyar ellentétek mögött a (részben zsidó vallású) radikálisok demokratizáló célkitűzései álltak szemben a (részben még) nem repatriált magyar polgári-tisztviselői hivatalnokok túlnyomórészt passzív, elitér és konzervatív politikájával. Ligeti arra is ráérzett, hogy a Horty-rendszer jelszavainak átvétele, kiváltképp a „keresztény” címszó túlzott használata „elkülönítést céloz”, a zsidók kirekesztésével egyenlő.⁹ Ezzel az antiszemita felfogással szemben az erdélyi tolerancia hagyományaira hivatkozott, amellyel szerinte a Magyarországról átcsapott politikai hullám megfékezhető. A *Napkelet* hasábjain Weiss Sándor tiltakozott Prohászka Ottokár antiszemizmusa ellen, úgy érvelvén, hogy a „zsidókérdés” alapján véve egy a keresztény társadalom által létrehozott szociális és gazdasági kérdés, melyet a zsidók gazdasági és politikai kirekesztettsége okoz, s amelyet csak ennek megváltoztatása oldhat meg.¹⁰ A demokrata körök a húszas évek elején a kolozsvári *Keleti Újság* és a *Napkelet* köré csoportosultak, politikailag a Kós Károly-féle kalotaszegi szervezkedéshez (Néppárthoz) állottak közel és a bécsi emigrációban működő Jászi Oszkárt tekintették szellemi mentoruknak.¹¹ A magyar–zsidó viszonyban elvetették a magyarországi „keresztény kurzus” antiszemizmusát. A zsidók bevonását a magyar közéletbe (azon túlmenően, hogy őket a magyarság szerves részének tekintették, melynek demokratikus beállítottsága az ő politikai vonalukat erősítené) már csak azért is szükségesnek tartották, mert a magyarság számbeli súlyát növelnék. A demokrata és a konzervatív erők szembenállása a zsidókérdésben csak az Országos Magyar Párt (OMP) 1924-es brassói nagygyűlése után oldódott fel, amikor a párt Paál Árpád erőfeszítése eredményeképp eldöntötte, hogy mindenki, aki magát a magyar kultúrához tartozónak érzi (tehát a zsidók is), tagja lehet a pártnak.¹² Ezzel, több mint négyévi vita után, hivatalosan lezáródott a téma.

A valóságban azonban az erdélyi magyar társadalom egy része nem volt hajlandó beletörődni a zsidóknak a politikai képviselőletbe és a magyar társadalmi és

⁸ Ligeti, i.m., 75–87., idézet: 78–79. Ligeti legújabb méltatása: Marosi Ildikó: „Kis\Ligeti\Könyv. A fedélzetközi utas elsüllyedt világa”. Csikszereda: Pallas-Akadémia, 2002. 5–32.

⁹ Ligeti, i.m., 85–87., Gáll, i.m., 85.

¹⁰ Weiss Sándor: Asszimiláció és fajvédelem. *Napkelet*, 1920 (I.), 119–120.

¹¹ Mindez kitűnik pl. Kádár Imrénének Jászihoz intézett leveléből, In Litván György és Szarka László (szerk.): *Duna-völgyi barátságok. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*. Budapest: Gondolat, 1991. 120–122.

¹² Mikó, i.m., 53–55.

kulturális életbe történő bevonásába. Ez a réteg, amint az egy katolikus pap leveléből kitűnik, 1925-ben a zsidókat tette meg bűnbaknak a monarchia széteséséért és véleménye szerint a múltnak az a tanulsága, hogy: „kisebbségi életünk is abszolút magyar és ne magyar nyelvű alapon induljon meg”.¹³ A zsidók kizárását a magyar élet minden területéről (így a *Magyar Kisebbség* c. folyóirat lapjairól is) a lelkész azért tartotta volna szükségesnek, mert szerinte a magyar irodalom és gazdaság „elzsidósodása” gyengeség jele (amit a románokkal szemben nem kellene elismerni), és azért is hátrányos a magyar kisebbség számára, mert „bolsevik és zsidó szinonim fogalmak lettek”. A katolikus lelkész az „elzsidósodás” terminussal bevezette az erdélyi magyarság két világháború közti szókincsébe az antiszemiták legnagyobb félelmét kifejező fogalmat. Ez a szó egyszerre fejezte ki bizonyos körök aggodalmát, hogy a zsidók *számbeli*leg döntő hatást gyakorolhatnak a magyar gazdasági életben, és *szellemileg-erkölcsileg* negatívan befolyásolhatják a kisebbségi magyarságot. Latensen persze e gond mögött a „zsidók világhatalma” miatti félsz lapult meg, míg konkrétan az a gondolat, hogy a zsidó (sajtó-, szabadkőműves-, stb.) „befolyás” következtében a nép kikerül a konzervatív, katolikus eszme kör hatása alól. Innen már nem volt nagy lépés a „zsidó szellem” és az állítólag vele járó negatív következmények nyílt elítélése, amely egy évtized múlva az *Erdélyi Lapok*-ban következett be. Jakabffy Elemér, az OMP egyik alelnöke, nyilvános válaszában viszont leszögezte, hogy „nem az én túlságos filoszemita türelmem, hanem a Magyar Párt és így kisebbségi magyar nemzetünk érdeke kötelez, hogy a *Magyar Kisebbség* hasábjait a magyar zsidóság felfogása előtt is megnyissam” (uo. 287.). A Magyar Párt határozatának következményeit Jakabffy mint fegyelmezett pártkatoná az azonban, saját bevallása szerint, mindaddig betartja, amíg a párt meg nem másítja álláspontját, noha ő, mint az „egyetemes kisebbségi gondolat harcosa” nem értené azzal teljesen egyet. Hozzáállását a „zsidókérdés”-hez nem kellett Jakabffynak később sem megváltoztatnia, mert az OMP 1928-ban nemcsak megújította a zsidókra vonatkozó szabályzati pontot, hanem Hegedűs Nándor személyében egy közismert nagyváradi zsidó vallású újságíró jelöltetett képviselőnek. Hegedűs személyében azok a konzervatív-jobboldali indíttatású támadások nyertek cáfolatot, miszerint a zsidók a románok javára cserbenhagyták a magyarokat.

¹³ Jakabffy Elemér: Nyílt levél Főtisztelendő Kovács Lajos r.k. lelkész Úrhoz. *Magyar Kisebbség* 1925 (IV), 285–289. Jakabffy, mint a Magyar Kisebbség főszerkesztője, közli a lelkész levelét és saját válaszát. Itt említjük, hogy e vita utáni években egy jezsuita páter terjesztett antiszemitizmust, Erdély városait járva: „Olasz páter a »destrukció«-ról”, *Keleti Újság* (következőkben: KU), 1926. nov. 7., 6.; (1.): „Augustusi verseny”, KU, 1927. aug. 6., 1.

Elég ugyanis egy pillantást vetni Hegedűs parlamenti felszólalásaira és sajtóbeli megnyilatkozásaira, melyekben a magyar érdekeket magától értetődően és ékesszólóan képviselte, ahhoz, hogy megbizonyosodjunk Hegedűs magyarságáról, melyhez épp úgy nem férhetett kétség, mint a zsidókéhoz.¹⁴ Hegedűs ugyanakkor egy személyben képviselte azt a dilemmát is, melybe a magyar kisebbséghez hű zsidók kerültek: román részről azért támadták őket, mert kitartottak magyarságuk mellett, cionista oldalról nem tartották „jó” zsidóknak őket, a jobboldali magyar sajtó pedig a klasszikus antiszemita vádakát emelte ellenük. Habár tagadhatatlannak tűnik, hogy a zsidók egy része (itt helyszűke miatt nem tárgyalható okok miatt) 1918 után mentálisan mindinkább eltávolodott a magyar kisebbségtől, ugyanolyan bizonyos, hogy döntő többségük kitartott mellette. Az erdélyi konzervatív jobboldali körök ellenben nem voltak hajlandók a zsidók szociális, ideológiai, vallásos (neológ, ortodox stb.) és kulturális differenciáltságát tudomásul venni, hanem – a cionizmust kárhozhatóvá – a zsidókat nagy általánosságban a homogén egységként tételezett „magyarság” (jóllehet ez is vallásilag, felekezetiileg, politikailag, stb. különböző csoportokra oszlott) elárulásával vádolták. E vádak ellenére tény, hogy 1925-ig, amíg a román hatóságok meg nem tiltották gyerekeik számára a magyar iskolák látogatását, a zsidók olyan nagy számban vettek részt a magyar nyelvű iskolák fenntartásában, hogy anyagi támogatásuknak volt köszönhető nem egy magyar oktatási nyelvű intézmény fennmaradása.¹⁵ Habár 1920 és 1937 között a zsidó felekezetiük túlnyomó része egymás között házasodott, a vegyes házasságok többségét a zsidó–magyar kapcsolatok tették ki, és a felnőtt zsidók nagy része a magyar családnevek mellett is kitartott.¹⁶ Közismert volt a két háború közti időben a zsidók részvétele a magyar nyelvű sajtóban és nyilvánosságban.¹⁷ Zsidó vallásúak alapítottak magyar tannyelvű iskolát (Nagyváradon) és a kolozsvári zsidó kórház betegeinek jó része keresztény volt, ami a harmincas években minden bizonnyal magyart jelentett. Szép számmal vettek részt zsidók az OMP munkájában is: Hegedűs Nándoron kívül feltétlenül megemlítendő: dr. Weisz Sándor, Roth Hugó, Hexner

¹⁴ Hegedűs személyéről l.: Balázs Sándor: *Etnikum, kultúra, politikai opció*. *Korunk* 1991/8.; Gáll, i.m., 89–90.

¹⁵ Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében 1914–1934*. Budapest: Merkantil, 1935. 33–36.; Gaál, i.m., 1031.

¹⁶ Karády Viktor: *Etnikum, réteghelyzet, korviszonyok. A csoportközi távolság dinamikája a zsidó-keresztény házasságok tükrében Bánátban és Erdélyben (1896–1940)*. In: *Uő.: Önazonosítás, sorsválasztás*. Budapest: Új Mandátum, 2001. 168–197.

¹⁷ Gaál, i.m., 1031–1033.; Gáll, i.m., 83, 89–90.; Mózes Teréz: *Várad zsidók*. Nagyvárad: Literator 1995.

Béla és mások. Noha az OMP vezetőinek viszonya a zsidókhöz nem egyértelmű, antiszemita közülik csupán néhányat tekinthetünk.¹⁸ Bethlen György, az OMP elnöke nyilvános beszédeiben a harmincas évek folyamán többször is hangoztatta, hogy a magyarajkú és -kultúrájú zsidók, amennyiben azt ők is kívánják, a magyar kisebbség szerves részei.¹⁹ 1931-ben megalakult ugyanakkor a Romániai Zsidó Párt, amely a választásokon is részt vett, ily módon az OMP-vel versengve a magyarajkú zsidók szavazatáért.²⁰ A párt elnökének állásfoglalása azt mutatja, hogy létezett még (a magyar jobboldal állításával ellentétben) egy tekintélyes számú zsidó választói réteg, melynek szavazatáért Bethlen a nyilvános kiállást érdemesnek tartotta. Tekintélyes a száma azoknak a megnyilatkozásoknak, amelyek zsidó részről is az összetartozást hangsúlyozták. Így az OMP hivatalos újságjában a népszámlálás kapcsán Gombos Benő tett a zsidók magyar anyanyelvűsége és kultúrája mellett tanúságot.²¹ Noha az *Erdélyi Lapok* egyik fő vádja volt, hogy a zsidók elárulták a magyar kisebbséget, néhanapján ő is elismerte (negatív előjellel) e csoport tömeges részvételét a magyar kisebbség kulturális életében: „... a színházi előadásokon ők töltik meg a páholyokat és a földszinti széksorokat”.²²

II. AZ ERDÉLYI LAPOK: 1932–1940

II. 1. A lapalapítás háttere, célja és fogadtatása

A magyarországi sajtó bevitelét Erdélybe revizionista propagandája miatt a román hatóságok 1918 után csak kivételes esetekben engedélyezték. Ezáltal, és a lapengedély megszerzésének viszonylagos könnyűsége miatt fő-

¹⁸ Helyszűke miatt ezt a kérdést itt nem részletezhetjük, l. Horváth Sz. Ferenc: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3. 368–387, főleg 369–372.

¹⁹ Lásd például *Magyar Kisebbség*, 10. évf. (1931.), 409., KÚ, 1931. máj. 25., 6. L. még az OMP intézőbizottsága 1936. nov. 14. gyűlését. In György Béla (szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Csíkszereda–Kolozsvár: Pro-Print/EME, 2003.

²⁰ Iancu, Carol: *Evreii din România. De la emancipare la marginalizare 1919–1938*, București: Hasefer 2000. 220. l.

²¹ Gombos Benő: A népszámlálás és a magyar zsidóság. KÚ, 1930. dec. 26. 8.; Mi történt a népszámlálásnál a zsidó vallású magyarokkal? KÚ, 1931. jan. 1., 3. Hexner Béla beszéde, In KÚ, 1931. máj. 28., 2.; Hegedüs Nándor: Zsidók és magyarok, In KÚ, 1931. máj. 28. 6.; Hegedüs Nándor: Anyanyelv. KÚ, 1935. máj. 16., 5.; Hexner Béla felhívása az erdélyi magyar zsidósághoz, In KÚ, 1937. dec. 19., 2.; Dr. Konrád Béla nyilatkozata, In *Nagyváradi*, 1932. jul. 2., 3. o

²² Jávor Béla: A népkisebbségi magyar ügyvédek számbavétele, *Magyar Lapok*, 1936. nov. 1., 14.

leg a harmincas évek elején annyira elszaporodtak a lapok, hogy az erdélyi magyar sajtópiac válságba került.²³ Ezért vette az erdélyi magyar közvélemény 1931. szeptember 9-én nagy meglepetéssel tudomásul, hogy a székelyudvarhelyi katolikus nagygyűlésen Pakocs Károly szatmári kanonok bejelentette, hogy az erdélyi magyar katolikus sajtó megteremtéséhez szükséges tőke már rendelkezésre áll.²⁴ A „tőkeerős katolikus csoportosulások”, többek között a szatmári püspökség, az erdélyi „katolikus papság és a templomjáró közönség” anyagi támogatásával létrejött lap tulajdonosa a nagyváradi Szent László Nyomda Rt. volt.²⁵ A pénzgyűjtés már másfél évvel azelőtt, 1930. májusában, egy részvénytársaság alapításával kezdődött, miután katolikus egyház egy része a *Brassói Lapok* egyik cikkében keresztényellenességet vett észre.²⁶ Főleg a brassói katolikus körök felháborodása vezetett oda, hogy Dr. Péter Antal plébános már 1930. január 14-én bejelentette a gyulafehérvári püspöknek, gróf Majláth Gusztáv Károlynak a kéthetente megjelenő lapot, *A Keresztet*, melynek célja, hogy „állandóan felszínen tartsa a katolikus napilap megindítását”.²⁷ Noha Gyulafehérváron a katolikus erők szétforgácsolásától és a katolikus napilap „ügyének” hátráltatásától tartottak, Péter Antal megkapta folyóiratához az engedélyt, s annak lapjain hozzálátott a napilaphoz szükségesnek vélt részvénytársaság szervezéséhez. A gyulafehérvári püspökség válaszaiból az is kiderül, hogy egy katolikus napilap indítása már 1930 előtt tervbe volt véve, s a *Brassói Lapok* (tényleges vagy vélt) keresztényellenessége csupán

²³ Az erdélyi magyar sajtó korabeli történetéhez elengedhetetlen adattár: Monoki István: *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt*. Budapest, 1941. A magyar sajtó helyzetét említi Mikó, i.m., 166; Bárdi, i.m.

²⁴ Ellenzék, 1931. szept. 9., 1.: „Bangha páter két szózata” és KÚ: „Tízezer ember vett részt a székelyudvarhelyi katolikus nagygyűlésen”, 1931. szept. 9., 2–3.

²⁵ K.K. (= Köllő Károly): „Római katolikus egyházi irodalom”, In: Dávid Gyula (főszerk.), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, IV. kötet (N-R), Bukarest–Kolozsvár: EME/Kriterion, 2002, 695–713. Az idézetet Paál Árpád egyik (ismeretlen helyen megjelent vagy csak tervezett) cikkéből vettük: „Magyar és zsidó különválási folyamat Erdélyben”, ca. 1932/33, In: Paál Árpád Hagyaték (következőkben: PÁH), Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, MS 7651/93, 15. f. Paál hagyatékát Bárdi Nándor dolgozta fel: *Paál Árpád Kézirathagyatéka* (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum). Katalógus. Szeged: Scriptum Kft, 1992 (Acta Univ. Szegediensis, Tom. XII, Fasc. 2).

²⁶ A Brassói Lapok 1930. jan. 1-i számába Mikes Imre „Több gerincet, Urak!” címmel írt cikket. Egy, a keresztrefeszített Krisztust ábrázoló kép alá a következő sorok kerültek: „Egy óriási, grandiózus, historiai Nulla! / Uralkodó az üresség világában.” Január 5.-én Kacsó Sándor cáfolta a szándékosságot, szerencsétlen szedési véletlennek minősítve s kijelentette, hogy csak gonosz akarattal lehet a képet s a sorokat összefüggésbe hozni (l. uő.: „A férges lelkek...”, BL, 1930. jan. 5., 10.).

²⁷ Péter Antal levele fennmaradt a gyulafehérvári érsekség főkapitányi levéltára iratai között, GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 152/1930.

a konkrét indítékot szolgáltatta. Ellenben a májusban elkezdett részvényjegyzés nem haladt a megkívánt ütemben. Ez derül ki az Erdélyi Katolikus Akadémia III. osztályának, mely a Katolikus Népszövetség részéről az előkészítési munkálatokkal meg lett bízva, 1930. novemberi ülése jegyzőkönyvéből.²⁸ A részvénytársaság tervezett hárommillió lejes alaptőkájéhez a letelt időben kevesebb, mint félmillió (405.000) lej folyt be. Ennek ellenére a Katolikus Akadémia, miután leszögezte, hogy „egy katolikus irányú magyar nyelvű napilap a katolikus akció szempontjából elsőrendű szükségességként jelentkezik”, nemcsak a napilap beindításához szükséges tőkét emelte fel ötmillióra, hanem 1931. június 30-t jelölte ki határidőnek. Annak tudatában, hogy az (újságokkal jól ellátott) erdélyi közönséggel egy új napilap elfogadtatása nem lesz egyszerű, annak a lehetősége is felmerült, hogy egy már meglévő napilapot (a *Keleti Újságot*, az *Ellenzéket*, vagy akár a *Brassói Lapokat*) kellene megvásárolni, illetve fölötte a befolyást megszerezni. Ilyen előzmények után került tehát Pakocs Károly 1931. szeptemberi bejelentésére sor, amiből arra lehet következtetni, hogy a tervezett összeg nagy részét az Akadémia ülése és a nagygyűlés közben eltelt időben sikerült összeszedni. Az előmunkálatok befejezetlenségét mutatja viszont, hogy a kanonok még nem tudott egy főszerkesztőt megnevezni lapja számára, hanem lehetőségként Sulyok István nevét említette.²⁹ A szatmári püspökség szándéka a potenciális konkurenciától azonnal heves kritikában részesült.³⁰ Pakocs kanonoknak azonban nem sikerült Sulyokot megnyernie főszerkesztőnek, aki arra hivatkozva utasította vissza a tisztséget, hogy a katolikusság hangoztatása éket verne a magyarságba.³¹ A lap főszerkesztőjének személye mégis hamar tisztázódott: Paál Árpád

²⁸ Véget értek a romániai katolicizmus három napos ünnepei”, In KÚ, 1930. szept. 11., 5.; GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 6797/1930. Az ülésen többek között Gyárfás Elemér (mint osztályelnök), Dr. Balázs András, Dr. Paál Árpád, Dr. Patay József, Dr. Sulyok István és Dr. Péter Antal apát-plébános vett részt. A jegyzőkönyv tartalmazza az „alapítók” névsorát s megkülönbözteti a „brassói első alapítók”-at az utólag csatlakozottaktól. Az „első alapítók” közül Jakabffy Elemér, Pakocs Károly s Gyárfás Elemér nevei veendőik figyelembe, a későbbiekből Paál és Sulyok mellett főleg Dr. Balogh Arthur, Vorbuchner Adolf, Dr. Markovics Manó és Szentkereszthy Béla.

²⁹ Sulyok István addig a „Magyar Kisebbség” című lugosi szemle névleges, és az 1930-ban megjelent „Erdélyi Magyar Évkönyv” egyik tényleges szerkesztőjeként szerzett magának hírnevet. Addigi munkásságáról: Osvát Kálmán (szerk.), *Erdélyi Lexikon*, Nagyvárad, 1929 (utánnomás: Marosvásárhely: Mentor, 2002).

³⁰ Spectator: „Új napilap”. *Ellenzék*, 1931. szept. 10, 1.; *Nagyváradai Napló*: Vezércikk, 1931. szept. 11., 1. Jakabffy Elemér: „Új napilap Erdélyben”, In MK, 1931 (24. sz.), dec. 16., 869–870.

³¹ Ezt jelentette Dávid Mihály, a kolozsvári magyar konzulátus munkatársa, a bukaresi követségnek szeptember 11.-én, MOL K66 – 245. cs. – 1935 – I/5., 645/res. pol., fasc.

1931. szeptember 17-én jegyezte fel naplójába, hogy felkínálták neki az állást, s ő azt elfogadta.³² Paál választása a lap finanszírozói által első pillantásra amellett szól, hogy az újság későbbi ideológiai arculata – a katolicizmus eszmekörén túl – ekkor még nem volt meghatározva, hiszen Paál alakja a *nyilvánosság szemében* még mindig a húszas évek polgári radikálisait képviselte, személye tehát a demokrácia és a szabadelvűség gondolatkörét garantálhatta. Emellett tanúskodik az is, hogy amikor az év őszén Paál nekiállt a munkatársak verbuválásának, Kacsó Sándor is szóba került, ki a *Brassói Lapok*ban megjelenő (bal)liberális és demokrata cikkeiről volt híres. Paál és Kacsó még a húszas évekből ismerték egymást, amikor mindketten az *Újságnál* dolgoztak. Kacsó a katolikus szervezkedésre eleve gyanakvással tekintett, és legkésebb, amikor a leendő lap egyik már kiszemelt munkatársának antiszemita véleményeit halotta, világossá vált számára a lap iránya, úgy, hogy negatív válaszában Paál Árpád kérése sem változtatott.³³ Mindez arról tanúskodik, hogy bizonyos katolikus körökben már a lap elindulása előtt létezett egy olyan mentális diszpozíció, amely az antiszemitizmus iránt affinitást mutatott. A Paál Árpád által 1931. decemberében megfogalmazott „Szerkesztőségi irányelvek” is ezt mutatja. A „zsidó kérdést” külön pontban tárgyalja és leszögezi: „A lap a keresztény erkölcs alapján állva, felebaráti szeretettel van ellenségei iránt is. Tehát nem antiszemita.”³⁴ Habár nem akart „antiszemita” lenni, Paál ezek szerint magától értetődően mégis ellenségnek (még csak nem is ellenfélnek) tekintette a zsidókat. Amellett, hogy a programban a falusi nép érdeklődésének a felkeltésére is hangsúlyt fektetett, a háromoldalnyi szövegben oldalanként megtalálható a nyugat-európai katolikus sajtóval létrehozandó szoros kapcsolatok szükségessége.³⁵ Az *Erdélyi Lapok* ideológiai-politikai beállítottságának

113–120. Dávid ugyanakkor a lap indítását Fiedler püspök kezdeményezésére vezeti vissza, és a lap mögött álló katolikus papok „túlzott nacionalizmus”-áról is beszámol.

³² Paál Árpád naplója megvan a budapesti Teleki László Alapítvány Közép Európa Intézetének könyvtárában, jelzet: K 1951/97, 68. tétel, 1931. 09. 17 (a következőkben: PÁN).

³³ Kacsó, i.m., 410, 417–423.

³⁴ Paál Árpád: „Szerkesztőségi irányelvek”, 1931. dec. 8., 1.; In: PÁ, MS 7651/262. Sokat elárul Paál mentalitásáról, hogy az irányelvekben kétszer is az „antiszemitizmus” mellőzését ígéri, de mind a kétszer rögtön hozzát teszi a katolikus egyház évszázados, de a 19. században megerősödött zsidóellenes vádját, mely szerint a zsidók az „antikrisztianizmus” képviselői, s ez ellen, mint Paál ígéri, az újság „korbács”-csal és „harangzúgás”-sal fog fellépni.

³⁵ Az a tény, hogy egy katolikus lap más katolikus újságokkal veszi fel a kapcsolatot, magától értetődő dolog. Ellenben sem a nyugati, sem a magyarországi katolicizmus nem állott kizárólag azokból az antiszemita katolikus személyekből és lapokból, amelyekkel az *Erdélyi Lapok* közreműködött, hanem mindkettőn belül léteztek liberálisabb áramlatok is. A szerkesztőség (ill. Paál) azonban nem ezek mellett döntött.

ebben a kezdeti fázisban két oldalát különböztethetjük meg: egyrészt a lapfinanszírozókra való tekintettel a keresztény-katolikus világszemlélet terjesztésének szándékát, (ebből eleve adódott egy bizonyos konzervatív politikai állásfoglalás, továbbá kommunizmus-, de főleg zsidóellenesség), másrészt a lap földrajzi helyzetét figyelembe véve az annak idején aktuális újránemzetítő törekvések megghiúsítását célzó próbálkozást a szatmárvidéki elmagyarosodott svábok körében.³⁶ A keresztény világszemlélet, amint azt alább részletesen ismertetjük, a lap megindítása előtt a kortársak reménye szerint (ez tűnik ki Kacsó említett önéletrajzából) Paál Árpád elképzeléseiben nem jelentett egyet az antiszemitizmussal, a valóságban azonban az újság megjelenésétől kezdve a zsidókat tekintette első számú ellenfelének. Paál Árpád 1932-es naplófeljegyzései ugyanakkor arról tesznek tanúságot, hogy a „Szerkesztőségi irányelveknek” megfelelően olyan, már említett nyugat-európai katolikus lapokat olvasott és vette velük fel hivatalosan az *Erdélyi Lapok* nevében a kapcsolatot, mint az *Osservatore Romano*, a *La Croix* és a bécsi katolikus *Schönere Zukunft*.³⁷ Az erdélyi katolikus egyház, kiváltképpen a gyulafehérvári püspökség támogatását a lap az itt tárgyalt periódusban mindvégig élvezte: Majláth püspök több (részben „bizalmas”) leiratban szólította fel a plébánosokat a lap terjesztésére (néhány plébános vissza is jelezte e ténykedését), az *Erdélyi Lapok* felkérésére a gyulafehérvári püspökség minden évben levonta (és átutalta Nagyváradra) a fizetéssel hátralékban levő papok államszegélyéből az újság megrendelési díját és átadta a szerkesztőségnek a frissen felszentelt kispapok névsorát és pontos címét (akikkel a lap megrendelés céljából felvette a kapcsolatot).³⁸

Miután magyar földrajzi nevek használata a romániai sajtóban 1934 után mind nehezebb, majd tilos lett, az újság 1936-ban kénytelen volt nevet változtatni: 1936. június 4. és augusztus 14. között az *Új Lapok*, majd azután a - *Magyar Lapok* címet viselte 1944 őszéig. Nehéz a lap elterjedtségét meghatározni, mert az erdélyi újságok a harmincas években nem hozták nyilvánosságra példányszámukat. A három másik országos terjesztésű magyar napilap (*Brassói Lapok*, *Ellenzék*, *Keleti Újság*) mellett az *Erdélyi Lapok* is vásárolható volt Erdély nagyobb városaiban, hatósugarát erős katolicizmusa azonban

³⁶ Mindezt felsorolja Paál is abban az jegyzékben, melyet 1933. augusztusában Gyárfás Elemér felkérésére a bukaresti nunciatúra számára készített, „Az „Erdélyi Lapok missziója”, PÁH, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, MS 7651/22, 10–12. f.

³⁷ PÁN, 69. tétel, 1932. jan. 10.; 67. tétel, 1932. márc. 11.

³⁸ L.GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 3023/1932, 3556/1933, 3615/1933, 2914/1934, 2966/1936, 3747/1936, 3786/1936, 3570/1937, 2740/1938, 3671/1938, 2885/1939, 3993/1939.

bizonyára leszűkítette. Egy román jegyzék a lap példányszámát 4.000-re becsüli.³⁹ Ellenben ha szem előtt tartjuk, hogy ugyanez a forrás a „*Brassói Lapok*” neve mellett 7.500-as példányszámot említ, holott mások szerint ez utóbbi a 20–30.000-et is elérte⁴⁰, akkor véleményünk szerint az *Erdélyi Lapok* elterjedtsége is a fenti szám többszöröse lehetett.⁴¹

II. 2. Ideológiai háttér: „A diadalmos világnézet”

„Mi a diadalmos keresztény világnézet hívei, munkásai, harcosai (...) s alázasos, szerény eszközei vagyunk... Nem akarunk vallásfelekezeti viszályt, s nem akarunk antiszemitizmust... Nem akarunk ostoba sovinizmust, s nem akarunk gyáva fajárulást... Elítéljük a kizsákmányoló kapitalizmust és szemben állunk a gyújtogató bolsevizmussal...”⁴² E szavakkal vázolta Gyárfás Elemér, az OMP szenátora és az *Erdélyi Lapok* főmunkatársa az újság első vezércikkében a lap ideológiai vonalát. Szavai arról tanúskodnak, hogy nemcsak a politikailag inkább baloldali személyeket (mint Kacsót) töltötte el a készülő sajtótermék körvonalazódni látszó iránya (már annak megjelenése előtt) aggodalommal, hanem a konzervatív szenátor is, mint a Katholikus Státus világi elnöke, szükségesnek találta az ilyen szerű aggályok eloszlatását. Másképp ugyanis nem magyarázhatók az olyan, tulajdonképpen magától értetődő kijelentések, hogy a lap nem akar „antiszemitizmust” vagy „sovizizmust”. Cikkének más tartalmi mondanivalója nem is igen volt, csupán elhatárolta a lapot a különböző „izmusoktól”, anélkül hogy egyértelműen definiálta volna a „diadalmos keresztény világnézet” mibenlétét és, ami még fontosabb, anélkül, hogy az említett „izmusok” mögött álló erőket konkretizálta volna. Az első feladatot Paál Árpádnak kellett magára vállalnia, aki „A diadalmos világnézet” c. vezércikkében két hét múlva bizonyára nem ok nélkül mondott le (ideigle-

³⁹ Arhivele Statului București, Min. Propagandei Naționale, dos. 97/1940; l. még „Presă minoritară din țară”. Memoriu întocmit de Z. Păclișanu., Min. Propagandei Naționale – Presă internă, dos. 224/1932–34, fasc. 1–9.

⁴⁰ Balogh Edgár (főszerk.), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, II. kötet, Bukarest, 1991 (Kriterion), szócikk: „Kacsó Sándor”, 570–574.; Kacsó, i.m.

⁴¹ Véleményünk szerint kiindulhatunk abból, hogy a lap napi példányszáma elérte a 9–10.000-et, ami ötszörösét számítva szinte 50.000 olvasót jelentene. Az olvasók szociális rétegződéséről nincsenek a már említetteken kívül pontos adataink, de a (lap háttérét nézve érthető) vallási információk tömegéből és cikkeinek stílusából kiindulva feltételezhetjük, hogy túlnyomóan a közvetítő és megerősítő szerepet betöltők olvasták (papok, kántorok, tanárok stb.).

⁴² Gyárfás Elemér: „Mit akarunk?” *Erdélyi Lapok* (a következőkben: EL, illetve 1936. augusztus utáni cikkeknél: ML), 1932. jan. 3., 1. (vezércikk).

nesen) a „keresztény” jelző használatáról. Olvasatában a prohászka eredetű „diadalmos világnézet” az egész emberiséget átfogta: „A diadalmos világnézet az, hogy az emberekben Isten lelke van, s az Isten lelkét emberi gyarlóságok ideig-órákig árnyékba boríthatják és jósága fényének a terjedését akadályozhatják, de végül is a jóságnak minden emberi gyarlóságon át kell törnie...”⁴³ Ez a „világnézet” tehát elvben nem enged meg különbségtevést az emberek között, mert mindenkiben az isteni megnyilatkozás egyik formáját becsüli. Ennek megfelelően Paál eredeti elképzelései szerint elvetendő minden értékelő differenciálás és állásfoglalás „jobb” és „bal” között, mert ezek a politikai ideológiák csak akkor „jó”, ha a földöntúli, az isteni erőkből való hittel és azért a hitért is dolgoznak” s elítélendők, ha ellene vannak.⁴⁴ Ez a vallási köntösbe öltöztetett ideológiamentesség, amely a politikai világnézetek közti elmentéket eltörölni óhajtott, a harmincas évek mind erősebbé váló ideológiai összecsapásai között még egy vallásos napilap által sem volt fönntartható. Az *Erdélyi Lapok*nak a „diadalmos világnézet” jegyében és védelmében Hitler hatalomra jutása után egyértelműen színt kellett vallania. Mivel a nemzetiszocializmus kormányzását a lap úgy értékelte, mint Németország, vagyis Európa (keresztény) tradícióinak megmentését a bolsevizmus veszélyétől, azt is kijelentette, hogy „A keresztény eszme hordozói biztosak (...), hogy a megriadt kapitalizmus és az ijesztgető bolsevizmus között egyáltalán nem szorulunk választásra...”⁴⁵ Ideológiailag a választás tehát egyértelmű volt, hiszen a bolsevizmus vallásellenessége mellett a németországi nemzetiszocialista kormányzat a lap beállításában „mint a keresztény erkölcsi világnézetet valló s a faj szociális érdekeit igazságosan és keményen védő” rendszer jelent meg.⁴⁶ Néhány év elteltével, a harmincas évek mindinkább radikalizálódó szellemi atmoszférájában, a lap konkrétan is színt vallott a „jobbboldaliság alkotó elemei” mellett, amelyek közé a 19. század óta folytatott katolikus egyházpolitikát is sorolta, amikor kijelentette, hogy: „... közös vonása minden jobbboldaliságnak a keresztény eszmerendszerhez való visszakanyarodás, a keresztény alaptanítások mellett való felsorakozás. A mozgalomnak ez a része szintén szembefordulás és elszámolási vágy azzal a durva ateista, materialista és hedonista szellemmel, mely a demokrácia örve alatt Európát meglepte...”⁴⁷

⁴³ Paál Árpád: A diadalmos világnézet. EL, 1932. jan. 17., 1–2. (vezércikk).

⁴⁴ „Színek és irányok harca”. EL, 1932. ápr. 27, 1–2. (vezércikk). A vezércikkeket általában mind Paál Árpád írta, a kivételeket pedig a szerkesztőség egyértelműen megjelölte.

⁴⁵ „Kapitalizmus, bolsevizmus, kereszténység”. EL, 1933. márc. 3., 1–2.

⁴⁶ dr. Léber János: „A szovjet-méreg terjedése”. EL, 1933. nov. 16, 1–2.

⁴⁷ Dr. Nyisztor Zoltán: „A jobbboldaliság alkotó elemei”. In ML, 1937. dec. 11., 1–2.

Az „izmusokkal” való küzdelmet a katolikus egyház tradicionálisan önvédelemként állította be. A védelemre szoruló keresztény érdekeket támadó különböző „izmusok” mögötti erőket, amelyekről a lap első vezércikke még hallgatott, természetesen nemsokára megismerhette a közönség. Ezek mögött az ideológiák mögött a lap szerint semmi más nem rejtőzött, mint a (nemzetközi) „zsidóság”. Ezzel a fogalommal a lap a legkülönbözőbb országokban levő, eltérő társadalmi, ideológiai, gazdasági és kulturális feltételek közt élő és egymásnak gyakran ellentmondó érdekeket képviselő zsidók önkényesen konstruált egységét jelölte meg, miáltal belőlük egy monolitikus, egyakarató és azonos célú tömeget formált. Ennek az újság szerint egy célja van: a keresztény (Erdélyben: magyar) tömegek manipulálása, kihasználása és kizsákmányolása. Ez a pontosan és konkrétan körül nem írt fenyegetés hatékonyan egyesítette magában a tömegek vallási és nemzeti érzésére való apelálást. Gyárfás Elemér minden félreértést kizáró módon jelentette ki a Katolikus Népszövetség egyik tanfolyamán a katolicizmus álláspontjáról a „zsidó szellemiséggel” kapcsolatban: „Itt áll a legélesebb harc. Ez a szellem táplál minden egyházellenes, istenellenes mozgalmat, a szabadkőművességtől a kapitalizmuson át a bolsevizmusig. Ez ellen küzd az Egyház körömszakadtáig.”⁴⁸ Mivelhogy nem csak ez az egy idézet mutatja a 19. századi katolikus ötvözetű antiszemita tradícióknak az *Erdélyi Lapok* általi átvételét és továbbadását, hanem (vezér)cikkek, recenziók és hírek tömkelege, megállapítható, hogy az újság „keresztény” ideológiája, háttere és céljai a hagyományos vallási alapú antijudaizmuson túlmenően a modern antiszemitizmus terjesztésével is szorosan összefüggtek. E „keresztény” világnézet terjesztését szolgálták a lap hasábjain a katolikus teológusok és szerzetesek (pl. Bangha Béla) műveit kínáló hirdetések, valamint a velük készített interjúk és általuk írt cikkek, illetőleg a szinte évente megrendezett római zárándoklatok. Ezekben a megnyilvánulásokban a lap olvasóit nem egyszer katolikus tisztségviselők óvták a bolsevizmustól, vagy a „zsidó pszihének” a magyar társadalomra kifejtett gyöngítő hatásától.⁴⁹ Prohászka antiszemita mivoltát az újság tagadta, mondván, hogy ő csupán a „magyar fajiság” lényegét mutatta meg a kereszténységben,

⁴⁸ „Dr. Gyárfás Elemér szenátor előadása márc. 15-én a Katolikus Népszövetség világnézeti tanfolyamán”. EL, 1933. márc. 21., 4.

⁴⁹ Bangha Béla S. J.: „Amire a spanyol események tanítanak”. ML, 1936. november 25, 4.; Bangha Béla S. J.: „Lelkek bolsevizálása”. ML, 1936. november 29, 4.; Rády Elemér: „Beszélgetés P. Vargha László jezsuita atyával a bolsevista mozgalom lelki és gazdasági okairól, a zsidóság szerepéről és a megújuló keresztény nacionalizmus feladatairól”. ML, 1936. december 13., 10–11.

mely állítólag a „nemzeti kultúrának a lelke”.⁵⁰ Bangha Béláról megjelentette nekrológiájában a lap szerkesztősége egyenesen azt állította, hogy Bangha (antiszemita) könyve „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” „ma is szellemi megalapozását jelenti a tiszta keresztény magyar látásnak”.⁵¹ Hálás megemlékezésében a szerkesztőség ugyanakkor nem felejtette el megemlíteni, hogy Bangha Béla ott állott a lap bölcsőjénél. Az *Erdélyi Lapok*nak a katolicizmushoz fűződő viszonyát illető mindenfajta kérdést is megválaszol e nekrológ beismerése, miszerint a lap „szellemi örökségének tekinti a nagy magyar jezsuita határozott, erős elindító akaratát” (uo.). A lap kettős „keresztény” antiszemitizmusát bizonyítja, hogy a fent említett és a szerkesztőség által bizonyára „jónak” minősített zsidóellenes vádaskodások mellett egy vezércikk elítélte azon nemzetiszocialista törekvéseket, melyek Jézus Krisztusból „árját” akartak csinálni, hogy így az Ószövetséget „elorozzák” a zsidóktól.⁵²

A katolicizmusnak a lap arcvonalára kifejtett döntő fontosságú hatása bemutatásánál mindamellett szükségesnek véljük annak a hangsúlyozását, hogy a katolicizmus (mind Magyarországon, mind Erdélyben) többretegű volt s a váradi lapot nem lehet annak egyedüli képviselőjének nézni. Így nagy különbségek fedezhetők fel a váradi napilap és a katolikus „Erdélyi Iskola” szellemi felfogása között. Habár a katolicizmus jelentőségének értékelése és a keresztényszocialista elképzelések terén részben közös célok és hasonló hangvételű cikkek nevezhetők meg ([keresztény] önképzése a kisebbségnek, gazdasági önszerveződés, kölcsönös segítségen alapuló összetartás), az *Erdélyi Lapok* propagálta elképzelések (amint azt lennebb bemutatjuk) mindvégig a zsidók kirekesztése szükségességének hangoztatásával, a zsidóknak mint a modern társadalmak összes problémáinak előidézőiként való megpecsételésével s nem utolsó sorban fasiszta és nemzetiszocialista propagandával járt együtt. Az „Erdélyi Iskola” hasábjain ellenben nem kapható hasonló bűnbak-keresés és agresszív világnézet-propagálás.⁵³ A két lap között fennálló eszmei

⁵⁰ Rády Elemér: „Az örök Prohászka”. ML, 1937. április 18, 9–10.;

⁵¹ „† Bangha Béla S.J. 1880–1940”. ML, 1940. május 1, 7–8.; Rády Elemér: „Páter Bangha Béla”. ML, 1940. június 8., 5.

⁵² Belényi Imre: „Ószövetség és antiszemitizmus”. EL, 1935. szept. 30., 1–2. A „kettős antiszemitizmus” fogalmat Olaf Blaschke könyvéből kölcsönöztük, l. Uő.: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1997. 70–107.

⁵³ Az „Erdélyi Iskola” antológiáját (színvonalas bevezetővel) Ozsváth Judit adta ki: *„Erdélyi Iskola. Antológia, repertórium”*, Csíkszereda: Státus, 2003. A bevezetőből l. főleg: 68–74. A különböző világnézetekhez való hozzáállást Márton Áron 1934-ben a „Világnézet és nevelés” c. cikkében tárgyalja (In Ozsváth, 97–102.), melyben mind a liberalizmust, mind a bolsevizmust mind a fasiszmust elveti.

szakadékot mi sem jelzi jobban, mint hogy a partiumi újság két fő publicistája (Paál és Sulyok) 1933 és 1940 között csupán egy-egy cikkel szerepel, s mindkettő a kolozsvári folyóirat első évfolyamában jelent meg.⁵⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a katolikus pedagógiai folyóirat szerkesztői (Márton Áron és György Lajos) nem óhajtották, hogy Paál és Sulyok nézeteiket lapjukban is kifejtse. A Márton Áron és Paál Árpád közti világnézeti különbség utóbbi egyik későbbi naplófeljegyzéséből is levonható.⁵⁵

II. 3. Politikai arcvonal: „nemzeti törekvés” és „népközösség”

II.3.1. A nemzetiszocializmus recepciója

Az *Erdélyi Lapok* által közvetített politikai-ideológiai álláspont két fő oldalát lehet megkülönböztetni: „külpolitikailag” erős nemzetiszocialista barátságot, a belpolitikában pedig a nemzetiszocialista (részben erdélyi szász) mintára propagált keresztény „népközösség” eszméjét, amit a lap a magyar kisebbségnek politikai stratégiaként ajánlott. Mindkét elképzelésével a nagyváradi újság egyedül állott az erdélyi magyar sajtóban, annak ellenére, hogy más kiadványok is üdvözölték pl. a nemzetiszocializmus hatalomra jutását (pl. az OMP hivatalosa, a „Keleti Újság”). Ámde csak Paál Árpád lapja tartott ki a második bécsi döntés előtt mindvégig rendületlen hűséggel a Harmadik Birodalom külpolitikájának és antiszemitizmusának igenlése mellett. Ennek az oka abban rejlett, hogy Paál Árpád nemcsak felismerte, hanem Hitler hatalomra jutásakor nyíltan ki is mondta, hogy ha a párizsi békerendszerben megállapított határok felülvizsgálatára sor kerül, akkor az csakis a nemzetiszocialista ideológiától várható.⁵⁶ A nemzetiszocializmus iránti érzelmek szoros össze-

⁵⁴ Míg Paál, „A hitvallásos iskolák és a nemzeti érzés” c. cikkében (most: Ozsváth, 87–90.) azt bizonygatta, hogy csak hitvallásos iskolák nevelik megfelelő nemzeti öntudatra a gyerekeket, Sulyok („A válságok válsága”, Ozsváth, 104–106.) a polgári demokrácia nagy válságáról cikkezett. Kijelentette, hogy „mi ennek (...) válságnak végső okát a keresztény eszmévelig elsikkadásában látjuk (...)”, a „bajt” azok is látják, „akik előidézésen buzgón és fáradhatatlanul munkálkodtak” (u, 105.). A nevéken még nem nevezett „bajokozók”-at Sulyok másfél évvel később az *Erdélyi Lapok* hasábjain nevezte meg.

⁵⁵ Paál naplójában rossz néven vette Márton Árontól, hogy (miután 1939 őszén a román hatóságok több katolikus papot irredentizmus vádjával bebörtönöztek) megtiltotta a papságnak a „magyarkodást” (PÁN, 1939. dec. 20).

⁵⁶ „Hitler a hatalomban. Világjelentősége van a német belpolitikai fordulatnak”. EL, 1933. febr. 1., 1. A cikket a Paál István (Paál Árpád fia) által elkészített katalógus szerint (mely a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban a Paál Árpád Hagyatékban van) maga Paál Árpád írta. L. még: „A német birodalmi kancellár hadat üzent a békeszerződéseknék”. EL, 1933. febr. 14., 3.

függése a fennálló államiság megkérdőjelezésével a lap más fontos munkatársainak cikkeiből is kiviláglik. Kissé később ugyanis arról morfondírozott Sulyok István, hogy „miféle szabadság és egyenlőség az, amelyben egész népeknek és kultúráknak tilos a maguk egyéni útjukon járni? És újra ráeszmélünk arra a lelki és jogi szolgaságra, amelybe az új európai rend gyógyíthatatlan tökéletlenségei a kisebbségekké deklasszált népeket taszították.”⁵⁷ A cikk, melynek már a címe sokatmondó, a korabeli sajtószabadság körülményei között hihetetlenül direkt volt, amikor a meglévő állapotot „szolgaságnak” nevezte, amely az új rend hibáiból eredt, melyeket a cikkíró „gyógyíthatatlannak” nevezett. Hogy a szuggerált radikális változások (hiszen a „gyógyíthatatlan rendnek” előbb-utóbb ki kell múlnia) bekövetkeztének iránya felől semmi kétség ne lehessen, Sulyok mindehhez hozzátette: „Ez a mi elméldésünk teljesen független attól, hogy a nemzeti szocializmus kérdése adja most az aktualitást hozzá...” (uo.). Habár Hitlernek és pártjának vallásellenes beállítottságát a katolikus lap nem tagadta, azért, hogy nemzetiszocialista-barátságát legitimálni tudja, a németországi katolikusok pártjába helyezte reményeit, amely szerinte képes az uralkodó kormányt a kereszténység útjára vezetni.⁵⁸ Szélsőséges álláspontjával viszont az *Erdélyi Lapok* az erdélyi magyar sajtón belül egyedül állott, a többi sajtótermékben ugyanis a nemzetiszocialistákkal szembeni álláspont túlnyomóan negatív volt. A nagyváradi lap szerkesztője szerint ez a helyzet azzal állt összefüggésben, hogy az erdélyi magyar sajtó „zsidó kezekben” volt, melyek az igaz magyar és keresztény érdekek felismerésére se nem képesek, se nem hajlandók. A helyzet azért visszás, magyarázta Sulyok István, mert „... az erdélyi magyar keresztény közvélemény [...] tagadhatatlan rokonszenvvel kísérte a német nemzeti törekvések [...] győzelmének ügyét.”⁵⁹ Az idézet mutatja, hogy Sulyok számára a német nemzetiszocializmus egy, pontosabban körül nem írt „nemzeti törekvéssel” volt egyenlő. Az *Erdélyi Lapok* a nemzetiszocialista mozgalmat tehát úgy értelmezte, mint a német nemzeti öntudat fellépését saját értékei védelmében és a „nemzetköziség” ellen. Ezen az alapon hozta létre a szerkesztőség azt az ér-

⁵⁷ „Államtalan nemzet”. EL, 1933. április 28, 1–2. A vezércikk alatti „S.” rövidítés fölöldrása (amint az későbbi cikkekből kiderül) Sulyok István.

⁵⁸ „Hitler a hatalomban”. EL, 1933. febr. 1., 1–2.; Belányi Imre: „Hitlerizmus”. EL, 1933. aug. 18, 1.

⁵⁹ „S.”: „Olvasók és szavazók”. EL, 1933. márc. 11., 1–2. Sulyok állítását fedi máskülönben a temesvári német konzul jelentése Berlinbe, miszerint a magyar kisebbség a revízióvád miatti félelmében nem meri kinyilvánítani érzelmeit; I. Hildrun Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München: Oldenbourg, 1996. 428. L. azonkívül: „S.”: „Szempontok szűrójén”. EL, 1933. április 3., 1.

dekközösséget, amely szerinte szükségessé tette, hogy az erdélyi magyarság szimpátiával tekintsen a Harmadik Birodalomra, hiszen az erdélyi magyarság hétköznapi küzdelmei sem követnek más célt, mint a „nemzeti érzés ´újszerű kivirágzásával´” a saját nemzeti értékek, tulajdonságok és sajátosságok megvédését a román nemzetállam túlkapásai ellen.⁶⁰ A Sulyok által posztulált „tagadhatatlan rokonszenv” kétség kívül meg is figyelhető az *Erdélyi Lapok* hasábjain, amikor pl. a szerkesztőség szükségesnek látta Németországot védelmébe venni az ellen az „uszító hadjárat ellen”, amelyet szerinte a zsidók hirdettek meg.⁶¹ A tényeket meghamisítva és az első zsidóellenes nemzetiszocialista tüntetéseket és intézkedéseket, tehát a már 1933. márciusában elkezdődött terrort elhallgatva, a lap a Németországban április elsejére meghirdetett bojkottot a „nemzetközi zsidóság” németellenességére adott válaszként állította be.⁶² Az aktuális politikai korszellem és ideológia felkarolását viszont az a cikk bizonyítja a legmeggyőzőbben, amelyet a lap „az osztrák ifjú katolikusok kitűnő lapjából (...) a bécsi *Schönere Zukunft*ből vett át, és amelynek témája a politikai „vezető” mibenléte volt:

„Vezetőre vár az egész világ. Ez így van a kulturális, gazdasági, politikai és államéletben egyaránt (...) A vezetőtől minden más előtt tisztult és átfogó tudást követelünk (...) mit sem ér a legjobb gondolat is, ha a vezetőből hiányzik keresztülvitelére a kemény, törhetetlen akarat. Az alkotó, konstruktív, magával ragadó erő elengedhetetlen. A tömegeknek a vezetőt heroikusnak kell látnia. Éppen azért a vezetőnek gyakran áldozatot kell hoznia, sőt (...) akár az életét is kockáztatnia. A vezetőnek tekintélyt kell kiérdemelnie...”⁶³ A Führer-elvnek a katolikus fiatalság számára való ajánlása természetesen azzal járt, hogy a lap mint politikai rendszert elvetette a demokrácia intézményét.⁶⁴ A „vezetőnek”

⁶⁰ (S.): „Államtalan nemzet”, EL, 1933. ápr. 28, 1–2.; (S. I.): „Bombabiztos fedezék”. EL, 1935. okt. 20., 1–2.; (S. I.): „Transzylván tanulságok”. ML, 1937. febr. 16., 1–2.; idézet: (S. I.): „Újszerű kivirágzás”. ML, 1937. márc. 10., 1–2.; Paál Árpád: „A katolikus sajtó taktikája. (Hogyan védekezzünk a kommunizmus ellen?)”. ML, 1937. júl. 15, 4–5.

⁶¹ Elég a következő cikkekre felhívni a figyelmet, mindhárom ugyanabban a számban jelent meg: „A bojkottnak két vége van”; „Az amerikai zsidók németellenes tüntetése”; „Uszító hadjárat Németország ellen”. EL, 1933. márc. 29., 1–2., 3. és 5.

⁶² „A német nemzeti szocialista párt áprilistól kezdve elrendelte az ellenbojkottot”. EL, 1933. márc. 30, 5.; „A németországi ellenbojkott április elsején megindul”. EL, 1933. ápr. 1., 5. Az eseményeket bemutatja: Johnson, Eric A.: *Der nationalsozialistische Terror. Gestapo, Juden und gewöhnliche Deutsche*. Berlin: Siedler, 2001. 95–105. és Friedländer, Saul: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000.

⁶³ „A mai fiatalság alkalmas-e a vezetésre?” In EL, 1933. márc. 30., 9.

⁶⁴ Paál egyik cikksorozatában („Népkisebbségi világnézet?”. ML, 1937. júl. 8., 9., 14. és 16.) többek között kijelentette: „A demokrácia jelszava a politikai küzdelmekben mindinkább kiüresedett”. Sulyok már 1933-ban fölöslegesnek tartotta a demokrácia intézményét:

mint heroizált és mitizált személynek, aki tudásával, akaratával és tekintélyével kormányozza népe illetve népközössége sorsát, ugyanis nincs konszenzusra és kompromisszumra, tehát a demokrácia fő jellemvonásaira, szükségére. Ő vállalja a döntés felelősségét és a többség véleményétől függetlenül is igyekszik saját akaratát keresztülvinni. A harmincas évek vége felé az *Erdélyi Lapok* Führer-kultusza odafajult, hogy a romániai magyar újságok közül egyedülként írt Hitlerről mint „vezérről” (a többi vagy a „Hitler” nevet vagy a „birodalmi kancellár” funkció-megjelölést használta), vezércikkben üdvözölte őt ötvenedik születésnapján és mint az olasz ducéről, róla is több pozitív hangvételű portrét közölt.⁶⁵ Egyértelmű bizonyítékok hiányában nem értünk azonban egyet Balázs Sándor véleményével, aki szerint Sulyok István magát szerette volna a magyar kisebbség politikai „vezetőjének” szerepében látni.⁶⁶ Bármennyire antiszemita volt is a lap és bármennyire tagadta is a németországi zsidóüldözéseket⁶⁷, a nemzetiszocializmus népszerűsítése érdekében szükségét látta ennek az ideológiának a nemzeti kisebbségekhez való viszonyát ismertetni. A romániai magyar kisebbség fő politikai vezetői számára ugyanis a kisebbségek jogegyenlőségét és politikai, valamint kulturális fejlődését csak egy liberális és demokrata államrendszer garantálhatta, de nem az olaszországi vagy német viszonyok. A kezdődő németországi zsidóellenes diszkriminációt, a romániai magyarság egyik képviselője, dr. Jakabffy Elemér, az 1933-as genfi európai nemzetiségi kongresszuson elítélte, mert felismerte, hogy általa a nemzetiszocialisták a zsidóknak a német népből való kirekesztését céloz-

„Céltalan a folytonos fohászzkodás is az állítólag egyedül üdvözítő parlamentáris demokráciához”, idézi Kacsó Sándor, „Tiszta vizet a pohárba”. *Brassói Lapok*, 1933. júl. 19., 1.

⁶⁵ „Hitler fejtegetése a vezéri elvről...”, EL, 1935. szept. 18, 5.; M.V.: „Louis Bertrand: Hitler”. EL, 1936. május 26, 6.; „A tekintélyek uralma”. ML, 1936. okt. 11., 1–2.; Csizsár Béla: „Hitler és Mussolini”. ML, 1937. szept. 19., 9–10.; Rády Elemér: „A német népszavazás tanulságai”. ML, 1938. ápr. 17., 11.; Csizsár Béla: „Hitler, a külpolitikus”. ML, 1938. aug. 28, 11–12.; Csizsár Béla: „Az ötvenéves Hitler”. ML, 1939. ápr. 20., 1–2. (vezércikk); „Hitler vezér és kancellár születésének ötvenedik évfordulója”. ML, 1939. ápr. 21, 3. Cikk más „vezetők”-ről: Csizsár Béla: „Francisco Franco”. ML, 1937. május 30., 11.; Csizsár Béla: „Hermann Göring”. ML, 1938. dec. 7., 4.; Csizsár Béla: „Göbbels”. ML, 1939. júl. 23, 9.

⁶⁶ Balázs Sándor: *Szociológia és nemzetiségi önismeret. (A Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia). Kritikai tanulmány*. Bukarest: Kriterion, 1979, 129–130. A vezérkultusz további elemzésével nem foglalkozhatunk, noha vehemens propagálása (véleményünk szerint) érdekes lélektani aspektusokra hívhatná fel a kutatás figyelmét: a romániai magyar kisebbség szellemi és politikai dezorientáltságával kapcsolatosan (kiindulópontként l.: Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris, 1998. 65–70.).

⁶⁷ A lap még 1933. november 4-én is megjelentetett egy cikket, melyben a zsidóüldözés szót idézőjelek közé rakta: »Francia szabadkőművesség és német „zsidóüldözés”«, 6.

zák.⁶⁸ Mint a romániai magyar kisebbség képviselője és pártjának egyik alelnöke, Jakabffy tiltakozott az ilyen felfogások ellen, hiszen az OMP szabályzata szerint mindenki maga dönti el, hogy a magyar kultúrához tartozik-e vagy sem, de semmiképp sem a többség rekeszti ki önkényesen közösségének egy részét. Viszont Paál Árpád szerint kisebbségi szempontból a német javaslat üdvözlendő, hiszen egyrészt kimondja, hogy a zsidókérdés nem kisebbségi, hanem faji kérdés, másrészt mert a német képviselő a kongresszuson az összetartozó néprészek (különböző államhatárok feletti) szellemi és kulturális egységéért szállt síkra.⁶⁹ Az utódállamokba került magyar kisebbségek egymáshoz és az anyaországhoz fűződő kapcsolatát szem előtt tartva, Paál elfogadta tehát a nemzetiszocialista javaslatot, hiszen számára a magyarságnak egy nemzeti kötelékbe való (legalábbis virtuális) összefűzése olyan prioritást élvezett, amely mögött a zsidókat érő hátrányos megkülönböztetések eltörpültek. Több vezércikkében Paál már 1933 őszén helyeselte azon német rendelkezéseket, amelyek által a nemzetiszocialisták elkezdték a zsidók kirekesztését, és rögtön levonta a magyar kisebbségre vonatkozó következtetéseket: „A kisebbségi magyarságra nézve társadalmi elhelyezkedések függenek attól, hogy milyen elosztásban van meg benne a saját ősi népeleme és a befogadott népeleme.”⁷⁰ A nemzetiszocialista ideológia viszonya a népkisebbségekhez a lap egyik konstans témáját képezte továbbra is. A nemzetiszocializmus melletti kiállás a lap részéről azonban azt is jelentette, hogy szembehelyezkedett az OMP-ben uralkodó vonallal, (habár annak vezetőségébe mind Paál, mind Gyárfás beletartozott), amelynek több prominens tagja, így Jakabffy Elemér, visszautasította a nemzetiszocialista ideológiát, mint kisebbségellenes világnézetet.⁷¹ Ennek ellenére Sulyok István még 1938-ban is, a novemberi zsidóellenes pogrom után, a németországi kisebbségek „privilegiumait” dicsérte, kijelentve, hogy a (Németországban megvalósított) „totális népi államgondolat (...) a legfőbb sarkalója” a nemzetiségek külön jogrendjének.⁷² E „totális

⁶⁸ Jakabffy Elemér: „A zsidókérdés és a kisebbségek”. BL, 1933. szeptember 28., 1.

⁶⁹ Paál Árpád: „A genfi nagy vita”. EL, 1933. okt. 8., 1–2.

⁷⁰ Idézet: Paál Árpád: „A fogalomzavar ellen”. EL, 1933. szept. 28, 1–2.; Paál Árpád: „Új szó a zsidókérdésre”. EL, 1933. szept. 23, 1–2.

⁷¹ Horváth, i.m. 373–375. Az *Erdélyi Lapok*, a nemzetiszocializmus és az OMP egymásközi viszonyára érdekes fényt vet, hogy habár a lap mindvégig (1938 után is) kitartott az OMP és elnöke, Bethlen György, mellett, a lap (más lapokkal ellentétben) egyetlen fényképet se közölt a magyar kisebbség politikusairól, de megszámlálhatatlanul sokat Hitlerről és több más nemzetiszocialista politikusról, valamint Mussoliniról.

⁷² (S. I.): „A német testületi rend”. MLK, 1938. nov. 30., 1–2.

államgondolat” hatékony megtestesítője az *Erdélyi Lapok* elképzelése szerint a „keresztény népközösség”.

II. 3. 2. A keresztény népközösség

A nemzetiszocializmus hatalomra jutása Sulyok számára tehát annyit jelentett, mint a „német nemzeti törekvések” uralomra jutását, ami az ő szemében a nemzeti újjászületés gondolatának a diadalával volt egyenlő. E gondolat győzelmének kulcsa szemében a „népközösség” eszméjében rejtett, amit (szerinte) nemzetiszocialista mintára a magyar kisebbség is megvalósíthat. Mi is volt a „nép-közösség” lényege? Az emberi közösségeken belül megvalósítható szoros kapcsolatokat a közösséget propagálók szembehelyezték a modern, liberális társadalmakban található „dekadens” individualizmussal, e társadalmak atomizálódásával és anyagiasságával.⁷³ Ezzel szemben szerintük a népközösséget egység, erő, összetartás és a velük összefüggő szociális biztonságérzet jellemzi, tehát olyan tulajdonságok, melyeket az I. Világháborút követő társadalmi és gazdasági megrendülések idején sokan hiányoltak.⁷⁴ Politikai szinten a népközösség elképzelését propagálók antiliberalis, antidemokrata és antimarxista beállítottságúak voltak és a nemzet pártok, szakszervezetek és szociális rétegek általi széthúzását egy egységes és homogén társadalommal akarták fölcserélni. A közösséget a közös vér, a közös sors és a közös hagyományok hozzák létre és fő jellegzetessége abban áll, hogy tagjai közt belső ellentétek nem léteznek. A közös leszármazás révén a tagok egymás iránt feltétlen hűséggel és bizalommal vannak, ami a „vezető” és a „vezetőség” felügyeletét szükségtelessé teszi.⁷⁵ E feltétlen hűségnek megfelelően a népközösség elképzelése minden (egymást kontrolláló) pluralisztikus, demokratikus és liberális társadalmi berendezkedést elutasított.

Az új határok által okozott szellemi válság mellett a magyar kisebbség a világméretű krízis hatására egy gazdasági válságon is átmert. A válság leküzdésére és a fiatalágnak a bolsevizmustól való megvédésére Sulyok már 1933-ban egy „keresztény autarkiát” javasolt, amin azt értette, hogy a keresztény magyarság csak keresztény magyaroknál rendeljen árucikkeket, vásárol-

⁷³ Stöver, Bernd: *Völkergemeinschaft im Dritten Reich. Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte*. Düsseldorf: Droste, 1993, 36.

⁷⁴ Thamer, Hans-Ulrich: Nation als Volksgemeinschaft. *Völkische Vorstellungen, Nationalsozialismus und Gemeinschaftsideologie*. In: Gauger, Jörg-Dieter – Weigelt, Klaus (szerk.): *Soziiales Denken in Deutschland zwischen Tradition und Innovation*. Bonn: Bouvier, 1990. 112–128, itt: 112.

⁷⁵ Stolleis, i.m., 37., Stöver, i.m., 44–45.

jon ipari és mezőgazdasági javakat.⁷⁶ Ez az elképzelés egy, a valóságban teljesen kivihetetlen etnikai és felekezeti elkülönüléssel járt volna, ami Sulyok szerint mind a magyar kisebbség gazdasági helyzetén javított volna, mind etnicitásának fenntartásához hozzájárult volna. Elképzelései ugyanakkor nem voltak újak, hisz ő a szász mintára felépített szövetkezeti együttműködést régóta propagálta.⁷⁷ Gazdaságpolitikai elképzeléseit néhány év elteltével is, egy 1935-ös németországi tartózkodás és több nemzetiszocialista intézkedés megcsodálása után ismét egyedüli útként jelölte meg, amely a romániai magyarság gazdasági erejét és kulturális identitását megőrizni volna képes. A Brassói Lapokat támadva Sulyok nem rejtette véka alá elképzeléseinek eredetét: „Miért hitlerista agitátor, fasiszta himpellér vagy német ügynök, aki e népek társadalmi átalakulásából hasznos tanulságokat akarna levonni ennek a széteső magyar népnek a felemelésére?”⁷⁸ Ennek eléréséhez szerinte elkerülhetetlen az „összezáródó társadalmi gazdaság. A közhasznú hitel. A gazdasági patriotizmus” (uo.). A magyar kisebbség gazdasági problémáira való utalással próbálta tehát Sulyok e kisebbség tudatába a népközösségre vonatkozó nemzetiszocialista elképzeléseket becsempészni. Ugyanakkor biztosította olvasóit, hogy a rég kisebbségi sorsban levő népek, mint pl. az erdélyi szászok, már meghozták a fenti intézkedéseket, s ezáltal biztosították saját népi jellemvonásaik fennmaradását. Mivel szerinte a zsidók rég kiváltak a magyar politikai és gazdasági érdekközösségből, követelése, hogy a keresztény magyarok csak egymást segítsék, csupán a meglévő helyzetet szankcionálja, de nem vezethet zsidók kizárásához. Véleménye szerint a magyar kisebbség gazdasági körülményeinek megjavítása néhány olyan szabály betartásán múlik, amelyet mindenkinek szükséges elfogadnia, aki „ezen a földön magyar és keresztény” óhajt maradni. E pontok néhányra: „áldozatkészség egyház és iskola érdekében; a közérdekűség a gazdasági, a fegyelem a politikai életben; a nemzeti egyívű zárkózás mindenütt, ahol az szükséges és lehetséges; a szövetkezeti szellem a hitel, a termelés és a közvetítés terén”.⁷⁹ A lista önmagában nem

⁷⁶ (S.): „Földrengés után”. EL, 1933. jan. 27, 1–2. „S.” azért azonosítható Sulyokkal, mert a Keleti Újság 1933. febr. 1-i számában Hexner Béla erre a cikkre reagálva „S.”-t „az erdélyi magyar ifjúság egyik hivatalos irányító”-jának nevezi. Ugyanebben a szerepben névvel illeti Sulykot évekkel később Mikó, i.m., 190.

⁷⁷ Pl. az akkor már (jobboldali) párttá átalakult szász Selbsthilfobewegungot Sulyok már 1930-ban mintaként ajánlotta, uő.: „Kisebbségesítés”. KÜ, 1930. nov. 12., 5.

⁷⁸ (S. I.): „Bombabiztos fedezék”. EL, 1935. okt. 20, 1–2.

⁷⁹ (S. I.): „Forduló pontok”. ML, 1936. okt. 28, 1–2. Ugyanott Sulyok konkrétizálja is elképzelését: „Ma mindenkinek közvetlenül részt kell vennie a nemzeti munkában: egyházi adót kell fizetni, tagsági díjakat pontosan le kell róni, egymást megrendeléssel, vásárlással támogatni kell, hogy a magyar iparos, a magyar kereskedő is tudjon egyházi adót, iskolai

tartalmazott ideológiailag feltétlenül „ártalmas” kitételeket, hiszen pl. az erdélyi bankok hitelpolitikája a Brassói Lapok által is kritizált tények közé tartozott. Sulyoknak ugyanakkor kétségtelenül érdeme a szövetkezeti gondolat állandó napirenden tartása. Listájának végzetes hibája azonban, hogy ő a lap vonalához (és saját meggyőződéséhez) híuen kisebbségi „magyar nemzetet” továbbra is csak a magyar keresztényeket volt hajlandó érteni, de nem a magyar zsidókat is, és hogy abban a hitben ringatta magát, hogy egy másfélmillió népcsoporton belül felső rendelkezésre „politikai fegyelem” hozható létre. A (nemzeti alapokon létrehozandó) szövetkezetekbe való gazdasági tömörülés a kisebbségi nemzeti szolidaritás mellett szerinte az osztályellentétek csökkentésére is alkalmas, amit ő az egységes népközösség érdekében szorgalmazott.⁸⁰ A magyar (keresztény) fiatalság számára Sulyok viszont a kötelező egyéves nemzetiszocialista munkatáborokat állította példaképpül, melyek szerinte „...tisztán erkölcsi szempontokat követ[nek], elsősorban nemzeti-eket...”⁸¹ A szociális különbségekre való tekintet nélkül minden fiatal által végzendő munkát ő szintén kitűnő lehetőségnek tartotta arra, hogy „a munka tisztult közösségében” a fiatalság egységben összeforrjon és megismerje egymást, tehát a népközösség ideálja már a fiatal nemzedékben megvalósuljon. Mivelhogy egyrészt az erdélyi magyar fiatalság körében a munkatáborokban való dolgozási hajlam (és az ottani ideológiai indoktrinációnak való önkéntes alávetés) nem volt elterjedve, Sulyoknak pedig másrészt nem volt módjában bevezetése, felrótta nekik: „Munkatáborok és ehhez hasonló munkavállalások helyett a mi ifjúságunk inkább politizálni akar. Elfelejtí, hogy a legjobb politika – a munka” (uo.). Mindamellet Sulyok az „összezárkózás” gondolatát továbbra is hirdette és követelte, hogy „...nemzeti mozgalmunk ne elégedjék meg a politikai fronttal, hanem terjessze ki követelményeit mielőbb a gazdasági, a társadalmi élet egész területére (...) teremtsen (...) nemzeti fegyelmet az egész sajtó felett...”⁸² A sajtó feletti „nemzeti fegyelem” megteremtése elsősorban a „zsidó sajtó” korlátozását és az emberek többségének ideológiai indoktrinálását célozta, szerinte ugyanis az erdélyi magyar sajtó

hozzájárulást fizetni, nemzeti fegyelmet kell tartani...” . L. még: (S. I.): „Euskadi”, In ML, 1936. dec. 8., 1–2.; (S. I.): „A szövetkezeti probléma”. ML, 1937. máj. 16., 2.

⁸⁰ (S. I.): „Mi a 'kisebbségi demokrácia?’”.ML; 1937. jún. 24, 1–2.

⁸¹ (S. I.): „A közös munka”, In ML, 1936. nov. 21., 1–2. A német fiatalság Sulyok információival ellentétben igyekezett kihúzni magát a kötelező munkaszolgálat alól, l. Johnson, i.m., 283–305., főleg: 286–288.

⁸² (S.I.): „Újszerű kivirágzás”. ML, 1937. márc. 10., 1–2.; „A turdamegyei Magyar Párt ifjúsági tagozatának közgyűlése. Dr. Sulyok István előadása”. ML, 1937. márc. 10, 8.

többsége zsidó kézen volt és így nem a magyar nemzeti (tehát: keresztény és nemzetiszocialista) érdekeket szolgálta, hanem bolszevizmust terjesztett.⁸³

A szellemi élet homogenizálásáért és mindenfajta individualizmusnak a népközösségi eszme javára történő feláldozásáért folytatott harcában Sulyok nem volt egyedül.⁸⁴ A népközösség eszméje a harmincas évek második felében a lap oldalain a kiindulóponttól – gazdasági problémák megoldása (részben) a szövetkezetek segítségével – mindinkább eltávolodott és az ideológiai aspektusok (munkatáborok, keresztény közösség, egységes „nemzeti” sajtó stb.) kerültek az előtérbe. A „keresztény” jelző ugyanakkor a lap ismételt állítása ellenére mindinkább azt szolgálta, hogy a kisebbségen belüli vallási és ideológiai sokrétegűséget megszüntesse. Ezt a célt szolgálták az *Erdélyi Lapok* cikkei, melyek a kereszténységnek a politikai gyakorlatban és üdvözítő hatásban monopolhelyzetet juttattak: „Ha tehát [a kereszténységet, H. Sz. F.] mint világnézetet vesszük, akkor egyedüli lehetséges világnézet. Mellette állhatnak megcsonkított torzók, de vele szemben csak a világnézet-nélküliség, amint Krisztus Király is csak egy van és vele szemben csak az Antikrisztus, a tagadás, az anarchia”.⁸⁵ Ez az idézet paradigmaticus módon ilusztrálja az *Erdélyi Lapok* dualisztikus világképét. Az újság számára – lévén katolikus napilap – a kereszténység képezte az egyedül üdvözítőnek elfogadott értékrendszert, amelyhez mindent viszonyított, és amelyre mindent visszavezetett. Ezzel egyrészt erősítette az erdélyi katolikuság öntudatát, másrészt viszont mindent, ami a sajátosan katolikus-keresztény életkörön kívül esett, nemcsak idegennek, hanem kimondottan olyan fenyegetésnek ábrázolt, amitől egy hithű kereszténynek kötelessége távol tartania magát. Az idegen és modern jelenségek elítélése által a lap nemcsak olyan szekuláris értékeket utasított vissza, mint a demokrácia és a vallásos tolerancia, hanem bizonyos magatartásformákat (pl. zsidók kirekesztésének a lehetőségét) illetően hosszú távon olvasói mentalitását is befolyásolta.

⁸³ Sulyok véleményével, miszerint a magyar sajtó zsidó uralom alatt van, olyanok társaságában volt, mint a nemzetiszocialista eszméket képviselő Heinrich Zillich szász író, aki ugyanarra vezette vissza a magyar sajtó túlnyomó részének kritikus hozzáállását a nemzetiszocializmussal szemben. L. Uő.: *Das Echo der zeitwandelnden Geschehnisse in Deutschland. Klingsor*, 1933/4, 154.; Ungarn und Deutsche. *Klingsor*, 1934/1, 76–78.

⁸⁴ Dr. Nagy András: „Van-e szükség a népközösség gondolatára?”. *ML*, 1937. márc. 11., 1–2. Dr. Kóbori József: „A kisebbségi magyarság virradatának...”. *ML*, 1937. jún. 3., 1–2.

⁸⁵ (P. I.): „Krisztus Király”. *ML*, 1937. okt. 31., 1–2. A rövidítés Polyák Istvánt rejti. Hasonló hangvételű, a keresztény világnézetet hangoztató cikkeik: Paál Árpád: „Népkisebbségi világnézet?”. *ML*, 1937. júl. 8., 9., 14. és 16., 1–2.

A királyi diktatúra bevezetése és a politikai pártok, köztük az OMP feloszlatása után a népközösség gondolata magától értetődően felértékelődött, hiszen komponensei között a gazdasági, szociális és kulturális gondok orvoslása mindig is nagyobb teret foglalt el, mint politikai célkitűzések megvalósítása. Noha a kisebbség egyelőre nem gondolhatott saját, önálló szervezet létrehozására, egy, a népközösségi elveknek megfelelő szervezet felépítésének gondolata ismételten felbukkant a magyar sajtóban. Az *Erdélyi Lapok* is megpróbálta a magyar kisebbség néhány politikusa és a román hatóságok között a kulisszák mögött folyó tárgyalásokba bevinni elképzeléseit. E gondolatok közös eleme a magyar kisebbség minden tagjától megkövetelt feltétlen és önkéntes alárendelés, egy nagyfokú irracionális és a „keresztény erkölcsi alap” hangoztatása volt. Eltérően a volt OMP szervezeti szabályzatával, mely szerint mindenki jószándékából tagja lehetett a pártnak, amennyiben a magyar nyelvhez és kultúrához tartozónak érezte (tehát deklarálta) magát, a létrehozandó „népközösséghez nem lehet beiratkozás és kijelentés útján csatlakozni” szögezte le Polyák István.⁸⁶ Szerinte a népközösség egy „szerves, külön étellel bíró közösség, melynek tagjai együtt élnek a közösséggel”, és amely élet „elsősorban szolgálat” (uo.). Az ezen a téren esetleg még fennálló kétségeket Sulyok egyik következő cikke oszlatta el. Ebben ő a tervezett magyarországi zsidótörvény mellett foglalt állást, mivel ezáltal Erdélyben is az „erkölcs terén” közvetett (pozitív) hatás fog érvényesülni.⁸⁷ A zsidók kiszorítása a magyarságból ugyanis „segíteni fog bennünket annak a felismerésében, hogy a társadalmak élő szervezetek”, bizakodott Sulyok, „melyek csak akkor működnek és tudnak terheket viselni, ha minden szükséges alkatrészük megvan” (uo.). Csak ha a magyar népközösség „e népbológiai valóságnak könyörtelen igazságát” belátja, tehát a zsidók kirekesztésének saját gazdasági érdekében való szükségességét, csak akkor lesznek gazdasági próbálkozásai eredményesek. Sulyoknak a magyar társadalomról alkotott organicisztikus felfogásában tehát a zsidók (minél hamarabb kicserélendő) „alkatrészek”, melyek elveszik e keresztény társadalom tagjaitól az érvényesülési lehetőségeket. A(z erdélyi) magyar társadalom gazdasági válságának oka abban rejlik, magyarázta Sulyok néhány nappal később, hogy nincs saját középosztálya, mert ennek a helyét a zsidók és az általuk meghonosított „zsidó szellemiség” foglalja el.⁸⁸

A Romániai Magyar Népközösség 1939-es létrejöttét az *Erdélyi Lapok* természetesen üdvözölte, s szervezési irányát több cikkben befolyásolni is

⁸⁶ (P. I.): „Keresztény erkölcsi alap”. ML, 1938. ápr. 8., 1–2.

⁸⁷ (S. I.): „Jótekonny kihatások”. ML, 1938. ápr. 15., 1–2.

⁸⁸ Sulyok István: „A népek virága és gyümölcse: a középosztály”. ML, 1938. ápr. 17., 5.

megpróbálta. Legsokatmondóbb írását a lap viszont nem merte aláírással megjelentetni, annak még a többihez képest is durva szektás-fasiszta jellege miatt. A magyar népközösség e cikk szerint mindazokból áll, „akik a magyar vér, magyar táj, magyar kultúra és magyar sors vonzási körébe kerültek, a külső körülmények és szellemi-erkölcsi örökségek, lelkesedések tégelyében testben és lélekben összeforrtak...”⁸⁹ A cikk az irracionális mitizálás csúcspontja. Az olyan nem meghatározható fogalmak, mint „magyar” vér, „magyar” táj vagy „magyar” sors, amelyek e közösséget a szerző szerint meghatározzák, egyértelműen a német „Blut und Boden”-ideológia hatását mutatják. A 19. század romantikus nemzetfelfogása bővületében a szerző a „magyar” jelleg lényegi mivoltát hangsúlyozta, ami szerinte e sok közös vonás miatt (vér, táj, sors stb.) olyannyira meghatározó, hogy „senki sem tudja máról-holnapra egy másikkal felcserélni”. Ez (a másik oldalról nézve) azt is jelentette, hogy senki, aki ősidők óta (de legalább is sok száz éve) nem e jellegzetességek hatása alatt él, magyar nem lehet. Nyolcévnyi antiszemita uszítás után a szerző tudta, hogy fölösleges kimondania, kik ellen irányul szövege. Azok számára mindamelllett, akik a fenti idézetből mégse tudták volna levonni a következtetéseket, az író leszögezte: „...a kozmopolitizmus, a világpolgárság híveit népközösségünk ellenségeinek kell tekintenünk” s fenyegetőzött is: „...mind elvi, mind gyakorlati szempontból” (uo.). De a szerző a népközösség tagjai számára is kemény szabályzatot képzelt el, amikor „súlyos erkölcsi parancsokról” beszélt: „a népközösség tagjai a közösségtől, illetve nemzetüktől kapják a társas élet, fejlődési műveltség és önállóság [...] feltételeit, tehát a nemzet iránt önfeláldozásig menő hűséggel [...] tartoznak” (uo.). Arról, hogy e parancsokat ki osztogatja, hogy a tagoknak milyen beleszólási lehetőségük van közösségük vezetésébe és főleg arról, hogy mikor, miért és milyen körülmények között jön el a halálig tartó önfeláldozás pillanata, nem nyilatkozott.

II. 4. Régi vádak – új gyűlölet

II. 4. 1. Vérvád és uzsora: antijudaizmus

Mind az *Erdélyi Lapok* vallási elveinek, mind politikai arcvonalának bemutatásakor kikérülhetetlen volt a bennük felbukkanó antiszemita szövegek rövid említése. Akár a keresztény „diadalmas világnézetet” határolta el más világnézetektől, akár a népközösség eszméjét határozta meg – a „zsidók” nagy szerepet játszottak a lap identitásának kidomborításában. Magától értetődik, hogy a „zsidók” egységes

⁸⁹ (+): „Erdélyi magyar népközösség”. ML, 1939. márc. 25., 3.

csoporthként csak a lap szerkesztőségének elképzelésében léteztek, s a valóságban az erdélyi magyar-zsidó kapcsolatok problémamentesek voltak. Ha ebben a fejezetben a lap antiszemita megnyilvánulásait kategorizálni próbáljuk, akkor mindenképp előtt a bemutatásra váró cikkek mennyisége ötlük szemünkbe, tehát a lap által közvetített zsidóellenes propaganda nagy mérete. De hozzáadódik ehhez az a minőségi változás is, amely a lap „zsidópolitikájában” kb. 1936-tól figyelhető meg. Amennyiben az antiszemitizmusban fokozatokról és radikalizálódásról egyáltalán beszélni lehet, akkor egy ilyen irányú változás az *Erdélyi Lapok*ban erre az évre tehető. Más fogalmakkal kifejezve arról is beszélhetünk, hogy az orgánium kezdeti időszakában (kb. 1932–1935-ig) főleg (de nem kizárólag) a keresztény indíttatású anti-judaizmus dominált, tehát olyan zsidóellenesség, mely a zsidókat főleg vallásuk, állítólagos keresztényellenes vallási rituáléjuk és „keresztényietlen” gazdasági szokásaik miatt támadta. A vizsgált időszak második felében (1936–1940) ezzel szemben a modern antiszemitizmus jellegzetességei uralták a lap hasábjait, mint pl. a szabadkőműves–zsidó összeesküvés elmélete, a „zsidóságnak” asszimilálhatatlan fajként való leírása, a zsidóknak mint a kapitalizmus, a kozmopolitizmus és a bolsevizmus ügynökeinek való beállítása stb. Míg a második időszakban az elsőnek a jellegzetességei is fel-feltűntek, a modern antiszemitizmus érvei 1936 előtt nem szerepeltek a lapban. A propagált szándék és a tényleges valóság közti ellentét nagyobb nem is lehetett volna, mint az *Erdélyi Lapok* első, beköszöntő számában. Ebben Gyárfás Elemér arról biztosította a közönséget, hogy az újság nem akar antiszemitizmust. Ennek ellenére az olvasónak csak egy oldalt kellett lapoznia, hogy teljesen váratlanul és felkészületlenül Bangha Béla zsidóellenes kirohanásával szembesüljön. Míg a lap munkatársai Gyárfás szerint a „diadalmas keresztény világnézet (...) alázatos, szerény eszközei...”, addig Bangha a zsidó sajtóhatalom és kereszténygyűlölet rémképével ijesztgette az olvasót.⁹⁰ Felrótta a zsidóknak, hogy míg a keresztények roppant áldozatok árán iskolákat, egyesületeket és intézeteket tartanak fenn, addig a „zsidó” minderről lemond és a keresztények iskoláiba jár. A helyzet paradoxona abban állott, hogy 1925. óta Romániában a zsidóknak meg volt tiltva magyar tannyelvű iskolák látogatása (amit a szerző nem említett). Amennyiben tehát zsidók mégis magyar iskolákba jártak, úgy most Bangha szerint kihasználták a keresztényeket. (Érdekes itt arra utalni, hogy másfél év múlva az újság vádja a zsidók ellen az lesz, hogy önző módon kiváltak a „magyarság” szerveiből és szervezeteiből, tehát hogy nem vesznek részt a magyar kisebbség gazdasági-szociális életében).

⁹⁰ Bangha Béla S. J.: „Nem szegyen-e?”. EL, 1933. jan. 1., 2. Gyárfás cikkét a III. 2. fejezetben tárgyaltuk.

A keresztény közösség zsidók általi kihasználásának rémképét a lap továbbra is fenntartotta, de ugyanakkor variálta is. Az antijudaista előítéletek klasszikus, a középkorban gyökerező példáját, az állítólagos zsidó uzsorát, 1933 őszén az *Erdélyi Lapok* négy egymást követő vezércikkben tematizálta.⁹¹ Kiváltó ok a magyarországi újságok Erdélybe importálójának állítólagos visszaélése volt monopolhelyzetével. Az ügy Sulyok szerint a „legfurcsább üzlet volt, amelynek zsirosságát csak a csúfsága és a szemérmertlensége haladta túl”. Az üzletből „Darvas Simon kommunistaüzű, jeles emigráns zsidó újságíró lakmározott...” (idézetek a 19-i cikkből). Sulyok, habár nem voltak pontos információi, „kommunistaüzűnek” titulálta Darvast, tudván, hogy ezzel képes leginkább a lap (konzervatív szemléletű és vagyonos) olvasóiban ellenszenvet kelteni. A „zsidó” szónak cikkében semmi konkrét információhordozó funkciója nem volt, csak az érzelmi befolyásolást szolgálta. Következő két cikkében Sulyok már nem érte be ennyivel, hanem Darvas üzleteit említve egyenesen „uzsoráról” beszélt és sérelmezte, hogy Darvas a húszas évek elején részt vett a cionista mozgalomban, ami szerinte akkor „magyarellenes és bomlasztó” volt. Utolsó cikkében mutatta aztán ki Sulyok, hogy milyen átfogóbb koordináták közé tájoltja ő be Darvas munkásságát. E cikkét a budapesti kiadókhöz intézte, és óvta őket Darvas tevékenységétől, mert ez olyan „...hitvány játék és üzérkedés, ami nemcsak ezen a téren, hanem mindenütt folyik, ahol magyar kulturális értékek és érdekek hasznosítása és önző kiszipolyozása lehetséges”. Tudnivaló, hogy a „kulturális értékek és érdekek” a harmincas évek Erdélyében a magyar nemzeti identitás lényegének számítottak, a zsidók általi állítólagos „hasznosítás és önző kiszipolyozás” tehát súlyos vád is volt. A bemutatott eset azért jelentős, mert korábban a lap már figyelmeztetett a keresztényeknek a zsidók általi állítólagos *kulturális* kizsákmányolására, és most bevezette az önző, materialista zsidó személynét (*még* kimondatlanul: mint a kapitalizmus megtestesítőjét), aki a keresztényeket *gazdaságilag* használja ki.

Mint Darvas esetében, máskor is szívesen hozzáfűzte a szerkesztőség negatív kontextusokban feltűnt személyek jellemzéséhez azt, hogy „a zsidó...”, olyan jellemzésekre viszont, mint „az evangélikus...”, „az ortodox...” e tanulmány szerzője nem bukkant. Az *Erdélyi Lapok* és más erdélyi újságok közötti mentalitás-különbséget legjobban az „Atlasz-ügy” különböző ábrázolásain keresztül lehet megfigyelni. Atlasz Györgynek le kellett volna fordítania Mária román királyné egyik regényét magyarra. Ezzel kapcsolatban valami gyanút keltő dolog történhetett, mert a királyi udvar visszavonta az Atlaszra

⁹¹ L. Sulyok István vezércikkeit 1933. okt. 19., 20., 21. és 22.

ruházott jogot. Az Erdélyi Lapokban Jávor Béla ezt rögtön így kommentálta, hogy: „a félbemaradt írói és kiadói vállalkozás egyike azoknak a zsidó ügyeskedéseknek, amelyek sűrűn előfordulnak Bucureștiben, s amelyek alkalmasak arra, hogy a fővárosban rossz véleményt teremtsenek az erdélyi magyarságról, anélkül, hogy annak az ilyen ügyekhez bármiféle köze volna.”⁹² Kacsó Sándor (*Brassói Lapok*) szerint az eset tanulsága román hivatalos személyek számára az, hogy ezentúl csak hivatalosan elismert újságírókhoz forduljanak, s ne mint eddig szélhámosokhoz, akik magukat náluk talpnyalással behízélgik. Kacsó tehát egy szóval sem említett semmilyen valláshoz való tartozást, csupán a (magyar) újságírói ethoszt próbálta menteni, mikor azzal érvelt, hogy nem a magyarságnak kell pirulnia az eset miatt, hiszen neki szervezetbe tömörült újságírói vannak (akik közé Atlasz nem tartozik), hanem azok, akik állandóan ilyen emberekkel dolgoznak össze.⁹³ A váradi katolikus lap tehát az egyedi esetet vallásos szemüvegen keresztül nézve felfújta, tipizálta és azonnal megragadta az alkalmat, hogy önkényesen elhatárolja a kisebbségi magyarságot az érintett vallásos közösségtől, mintha Atlasz György nem szintén e kisebbség tagja lett volna. Ezzel szemben Kacsó tapintott rá a probléma lényegére, az eset mögött rejlő strukturális hibákra utalva, hogy ti. Erdélyben a sok lap miatt „újságírói” túltermelés van és ez azzal jár, hogy bizalmat nem érdemlő és szakmailag el nem ismert egyének megbízatásaikkal néhanapján visszaélnék. Kacsó viszont tiszteletben tartotta azt, hogy vallási hovatartozása Atlasznak magánügye, és ennek az ügy megítéléséhez semmi köze. Az ilyen „zsidóság”, mint azt Darvas és Atlasz példáján bemutattuk, vezetett oda, hogy alig másfél évvel az *Erdélyi Lapok* elindítása után a „zsidó” szó a székelyföldi katolikus emberek körében negatív, sértő mellékértelmet kapott. Kacsó Sándor az *Erdélyi Lapok* működésének hatását a katolikusok mentalitására egy székelyföldi látogatás után a következőképp írta le: „Most az a helyzet, hogy a tréfa komolyra változott. A »zsidó« szónak sértő értelme van és a »goj« szó mögött mélyseges lenézés settenkedik [...] A jóízlés még gátolja [...] a közvetlen kirohanásokat... Baráth Béla gyulafehérvári teológiai tanár tárgyilagos és nagy képzettségre valló előadást tartott Csíkszeredében és Gyergyószentmiklóson. Nem mondott semmit, ami a keresztényeket izgathatta, a zsidókat pedig bánthatta volna. Abban a hangulatban azonban [...], a »diadalmas keresztény világnézet« emlegetése már izgató anyag volt az egyik részre és sértő a másikra...”⁹⁴ Mindezt Kacsó 1933-ban írta, tehát még mielőtt az *Erdélyi Lapok* át-

⁹² EL, 1934., szept. 27., 6.

⁹³ BL, 1934. okt. 1., 1.

⁹⁴ Kacsó Sándor: „Csíkszögöd megajándékozott a helyes szemponttal”. BL, 1933. ápr. 29., 4.

tért volna a modern, faji antiszemitizmus propagálására, viszont abból az alkalmából, hogy a lap felújította a rituális vérvádat.

Az eset kiváltó oka 1932-re vezethető vissza, amikor a Hegedüs Nándor szerkesztése alatt álló „Nagyvárad” c. napilapot beperelte az 1882-es tiszzaeszlári ügyet kivizsgáló jegyző fia, mert a lap azt állította az apjáról, hogy erőszakkal csikart ki vallomást egy gyerekből. Az *Erdélyi Lapok* beszámolván a konkurencia peréről, reménykedve fűzte hozzá, hogy „... ezzel felszínre kerülhetnek olyan akták, titkos felsőbb intézkedések is, amik – bár nem a vérvád igazolására szolgáltak – de más színezetet adhatnak annak a pernek, amit jobb lett volna eltemetni, elfelejteni...”.⁹⁵ A Darvas-ügyhöz hasonlóan, amikor a lap a „kommunistaízű” szóval olvasóinak a fenyegetettség érzését akarta sugalmazni, itt is szuggerált a szerkesztőség, sejtetve, hogy olyan adatok és tények léteznek, amelyekkel bebizonyítható, hogy annak idején a vádlottak felmentése „titkos felsőbb intézkedések” hatására jött létre, melyek célja az igazság eltussolása volt. Erdélyi zsidó újságok („Nagyvárad”, „Nagyváradai Napló”, „Új Kelet”) őt illető kritikáját az *Erdélyi Lapok* szerkesztősége így kommentálta: „Dehát mi fáj nekik? [...] tudták, érezték, hogy többé félre nem vezethetik ezt a keresztény társadalmat [...] Az Erdélyi Lapok megjelenése véget vet a tíz éves egyeduraságnak, a sajtódiktatúrának...”.⁹⁶ A lap szerkesztősége – és az ilyen névtelen cikkeket legtöbbször Paál Árpád írta – tehát kitartott véleménye mellett, sőt eddigi rágalmaihoz a katolikus nyugati sajtóhoz hasonlóan még a zsidó „sajtódiktatúra” vádját is hozzátette. A tiszzaeszlári ügyet az újság egy évig nem bolygatta meg, míg 1933. márciusában be nem jelentette, hogy kiadják az akkori vizsgálóbíró emlékiratait.⁹⁷ Ebből a lap egy hónap múlva részleteket közölt. Témánk számára a szerkesztőség bevezetője fontos:

„A tiszzaeszlári bűnper után, húsz év múlva Eötvös Károly megírta a Nagy pert, amelynek ő védője és Bary József vizsgálóbírója volt. Már mindenki tudja, hogy a kormány határozott parancsára fejezték be a pert (...) A főtárgyalás folyamán a törvényszék elnöke, az ügyész és a vizsgálóbíró Bary József engedelmességet a felsőbb parancsnak, amely a külföldi, főképp zsidó sajtó nagy agitációja nyomán keletkezett kellemetlen hangulatot akarta nyugvópontra juttatni, s a pert

⁹⁵ „A tiszzaeszlári vérvád ismét törvényszék elé kerül”. EL, 1932. ápr. 16, 7. A vérvád történelmi háttérének bemutatásához l. Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Keleteurópában*. Budapest: Osiris, 1995 (Tiszzaeszlár: 102–114.).

⁹⁶ „Sorozatós támadás az Erdélyi Lapok ellen...”; EL, 1932. ápr. 20., 4.

⁹⁷ „A tiszzaeszlári bűnper hiteles adatai. Kiadják Bary József vizsgálóbíró emlékiratait”. EL, 1933. márc. 21., 6.

gyorsan befejezték. De Bary vizsgálóbíró megírta az *igazságot* emlékirataiban...” (Kiemelés az eredetiben, H. Sz. F.).⁹⁸

A szerkesztőség bevezetője két szempontból beszédes. A fontosabbik az, hogy a lap, még ha indirekt módon is, de igaznak nyilvánította az 1882-es vérvádat. Azt állítva ugyanis, hogy a pert a kormány parancsára fejezték be (az ismert felmentéssel), és a vizsgálóbíró (aki annak idején a vádat képviselte) engedelmességni és a per lezárását elfogadni volt kénytelen, *de* közben megírta az igazságot – a szerkesztőség olyan következtetés felé vezet olvasóját, melynek végpontja csakis az egykori vád helyesléssel lehetett egyenlő. A második releváns szempont a külföldi „zsidó sajtó agitációja”, mely toposszal a lap egyrészt ugyanazt az ellenségképet ismételte, melyet a 19. századi katolikus újságok, amikor az (számára ellenszenves) döntéseket csak az állítólagos zsidó sajtó hatásának volt hajlandó tulajdonítani, másrészt a már oly gyakran bemutatott állítólagos (és egy híron pendülő) „nemzetközi zsidó lobby” hatalmával ijesztgette közönségét. Nem lehet ugyanakkor véletlennek tulajdonítani az emlékiratrészlet közlésének időzítését sem. Habár a lap már egy hónappal azelőtt tudott a megjelenés előtt álló könyvről, a részlet közlésével és az azt kísérő bevezetéssel éppen a kereszténység legnagyobb ünnepéig várt. Ugyanúgy, mint már az 1932-es cikk, a zsidók elleni vérvád felmelegítése most is Húsvétkor történt, amikor az olvasók keresztény, illetve keresztényellenes tartalmú üzenetek felvételére mentálisan a legfogékonyabbak és (az ünnepnap miatt idejük lévén) a befogadás valószínűsége is nagyobb, mint hétköznap. A sajtóvisszhang az *Erdélyi Lapok* cikkére nagy volt, de Paál Árpád és szerkesztősége nem állt meg az elindult úton.⁹⁹

II. 4. 2. „Zsidó pszihé” és „világhatalmi törekvések”: modern antiszemitizmus

Hitler hatalomra jutását az *Erdélyi Lapok* tehát azért üdvözölte, mert általa Németország szerinte megmenekült a bolsevizálódás veszélyétől. A lap nemzetiszocialista- illetve fasisztabarátságának megfelelően a harmincas évek közepe óta a Szovjetunió kezdeményezésére elindult „Népfront”-politi-

⁹⁸ „A tiszsaeszlári bűnpör. Részlet Bary Józsefnek, a pör vizsgálóbírójának emlékirataiból”. EL, 1933., ápr. 16., (Húsvéti szám), 21–23.

⁹⁹ Néhány (a vérvádat visszautasító és felháborodott) cikk: „Megkérdezzük Paál Árpádot”. *Brassói Lapok* 1933. ápr. 21., 1.; Kunda Andor: „Az igazság nevében”, *Nagyvárad* 1933. ápr. 23., 1. és 4.; Halmay Árpád: „Azonosítja-e magát a MP az Erdélyi Lapokkal?”. *Nagyvárad* 1933. ápr. 25., 3–4.; „Megjegyzések”. *Nagyvárad* 1933. ápr. 22., 1–2.; „Erre feljelen az Erdélyi Lapok”. *Új Kelet* 1933. ápr. 27., 1.

kát, melynek célja a baloldali és demokratikus erők összefogása volt Európa fasizálódása ellen, a „nemzetközi zsidóság” terhére írta. E véleményt Bélteky László következő sorai fejezik ki: „... Érdekes és tanulságos tünet, hogy ennek a bizonyos »Népfrontnak« minden országban a zsidó sajtó (...) a szálláscsinálója. Az a szellem és az a magatartás, amely (...) alattomosan besettenkedett és beférkőzött, hogy idegen szellemével és indulataival – a sémi szellem örök nemzetköziségével és forradalmiságával – megfertőzze a nemzet véréit és gyulladásokat okozzon...”¹⁰⁰ A cikk később a „degenerált arcvonal” politikai sikereiről is beszél, úgy hogy valószínűnek tűnik az a következtetés, hogy szerzője a „bolsevizálódástól” való félelmét egyesítette a zsidók ellen már meglévő antijudaista érzelmeivel. Meggondolva, hogy a nemzetiszocialista „Volks-gemeinschaft”-ideológia főleg 1936 utáni propagálása összeesk a modern antiszemitizmus hirdetésével, az *Erdélyi Lapok* antijudaizmusának modern antiszemitizmussá válása főképp a bolsevizmus miatti, már bemutatott félelemre és a nemzetiszocialista propagandára vezethető vissza. Mindez az olvasók mentalitásában termékeny, az addig hirdetett antijudaizmus által előkészített talajra hullott. Az előbbi idézet lényeges (addig nyíltan ki nem mondott) üzenete az volt, hogy létezik egy külön „nemzetközi”, tehát hontalan és „forradalmi”, ergo gyújtogató szellem, amely a „sémik” örök tulajdona. A cikkíró itt („sémik”) nem az arab népekre gondolt, hanem magától értetődően a zsidókra. A hontalan zsidók, kapcsolhatta össze az olvasó Bélteky gondolatmenetét a lap többi antiszemita cikkének mondanivalójával, viszont ab ovo nem lehetnek „igazi” tagjai egy nemzetnek, mert nem képesek és nem is hajlandók a beilleszkedésre, amely nép őket mégis befogadja, személyükben fekélyt hordoz, mely „gyulladásokat” és „fertőzéseket” (l. fent) okoz. Ez, Bélteky szerint, a zsidó faj örök jellegzetessége. És ez – mivel egy népcsoportnak antropológiailag azonos, örök és közös tulajdonságokat tulajdonít – faji antiszemitizmus. Ez pedig annak a modern antiszemitizmusnak a továbbgondolása, amelyik a zsidókkalban a modern társadalom visszasságainak (kapitalista nagytőke, sajtóimpériumok, börzéspespekuláció stb.) megtestesítőit pillantja meg, de ugyanakkor a konzervatív polgárság tulajdonféltésére is apellál, amikor a bolsevizmus veszélyét szintén a zsidókkal köti össze. A „veszélyes” zsidó szellemiség munkájának a magyar társadalomra kiható negatív következményeiről győzködte a lap a Bélteky-cikkre következő hónapokban olvasóit. Ezért az újság először azt „tisztázta”, hogy „zsidónak” és „magyarnak” egyszerre lenni – lehetetlen. Jávor Béla szerint „... a németek, szlávok stb. teljes

¹⁰⁰ Bélteky László: „Népfront vagy Zsidófront”. ML, 1936. szept. 27., 11.

és tökéletes beolvadásában hisznek az emberek, a zsidóiban azonban nem.”¹⁰¹ Sulyok István egyik cikke abból indul ki, hogy a magyar kisebbségnek tudatában kell lennie, kire számíthat „békés munkában, nehéz pillanatokban egyaránt”.¹⁰² Ezért tevődik fel, szerinte, a kérdés, hogy ki a magyar. A romániai magyar kisebbségnek, állította, „olyan családokra van szükség, kik nem tudnak és nem akarnak mások lenni, mint egyes egyedül és csakis magyarnak” (uo.). Annak megállapításához, hogy ki is tulajdonképpen magyar, „kemény és magas mértéket kell felállítani”, mely feladatot ő rögtön magára is vállalta. E mérőlécnak szerinte „érzelmi és kulturális, politikai és gazdasági oldalai vannak” (uo.). Aki ugyanis magát magyarnak vallja, annak e szempontokból a magyar közösség tagjának kell lennie. Csak ha ez az eset fennáll, „egész” magyar az illető. Ugyanaz a személy nem oszthatja fel „érzelmi erőit” különböző népek között, tette hozzá Sulyok, hiszen konfliktusok esetén nem tudná, melyik oldalra álljon. Ezért van szükség egy kisebbségi totalitásra, mely „...nem ismer [...] semmiféle kettősségeket vagy félségeket” (uo.). Ennek az állításnak a következményeit is megfogalmazta Sulyok és kimondta az ítéletet mindenki fölött, aki generációkra visszamenőleg származását és magyarságát bizonyítani nem tudta: „Nem lehet ugyanaz a gyarló ember egyszerre magyar és sváb, vagy magyar és zsidó, vagy magyar és tót, vagy magyar és örmény, hanem csak vagy az egyik vagy a másik. Az efféle kettősségek, és nemcsak zsidó irányban vannak ilyenek, rendszerint a tartózkodást, a nemzetközi mozgalmak felé való hajlandóságot, a tétova semlegességet szokták jelenteni...” (uo.).¹⁰³ Ezek szerint Sulyok egy „fajtisztá” magyarságot hirdetett épp Erdély földjén, ahol évszázadok óta keveredtek egymással magyarok, románok, szászok, zsidók, örmények, görögök, cigányok, bolgárok stb. Ezzel a követeléssel Sulyok egy évvel a nürnbergi fajtörvények létrejötte után Erdélyben is népi elkülönítést akart bevezetni, azt szolgálta e cikk után a „keresztény népközösség” vehemens propagálása. A népek közti keveredések következménye az, állította Sulyok, hogy „... az ilyen személyek és családok elszaporó-

¹⁰¹ Jávor Béla: „A népkisebbségi magyar ügyvédek számbavétele”. ML, 1936. nov. 1., 13–14.

¹⁰² (S. I.): „Kisebbségi totalitás”. ML, 1936. nov. 18., 1–2.

¹⁰³ A katolikus antiszemitizmus nemzetköziségére és eszméinek hatására jó példa, hogy Sulyok cikkének e bekezdése kísértetiesen emlékeztet Oreglia atya egy félévszázaddal korábban, 1880-ban írt soraira (a római Civiltf Cattolica hasábjain): „Míg mások bizonyosan lehetnek például egyszerre katolikusok és vagy olaszok, vagy franciák, angolok...illetve protestánsok és bármely ország, nemzet tagjai...öreg hiba azt hinni, hogy ugyanez érvényes a zsidókra. Mert a zsidók nem pusztán a vallásuk miatt zsidók...hanem úgyszintén és különösképpen a fajtájuk miatt”. In: David I. Kertzer: *A pápák a zsidók ellen. A Vatikán szerepe az újkor antiszemitizmus kibontakozásában*. Budapest: Ulpius, 2003. 178.

dása az egész nemzeti közszellemet megfertőzi...” (uo.). Az állítólag létező „nemzeti szellem” fertőzése pedig az asszimilálhatatlan és gyöngítő „zsidó pszihéből” indul ki, figyelmeztette Vargha László jezsuita páter az olvasókat: „...a magyarság körében még mindig túl nagy szerep jut a zsidóságnak, amely tudatosan és mesterségesen effeminálja a magyar rétegeket, elsősorban az értelmiséget és kiöli az erős, férfias energiákat. Ennek a zsidó pszihének nincs helye a magyar szellemi életben. [...] Ha a zsidó pszihé tovább gyöngíti a magyarságot, az elbágyadt nemzet alkalmas lesz a bolsevizmus befogadására...” (Kiemelés az eredetiben, H. Sz. F.).¹⁰⁴ Pontosabb megfogalmazása a modern és a faji antiszemitizmusnak annak minden következményével, mint a fentebb idézett három (Bélteki-, Sulyok- és Vargha-) cikkben, nem is igen létezik. Azáltal, hogy a zsidóknak külön, negatív előjelű fajiságot tulajdonítottak, melynek vélt szellemisége összeegyeztethetetlen a magyar szellemiséggel, mert e „zsidó szellem” kontaktus esetén betegséget („gyulladás”, „fertőzés”, „bágyadtság”) okoz az „erős, férfias” magyar testben – már ezek az előítéletek meghaladó gyűlölködő kijelentések a páter ajkából egyrészt hosszú katolikus tradíciókat elevenítettek fel, másrészt kísértetiesen emlékeztetnek a nemzetiszocialista *Stürmer* című hecclap antiszemita uszításaira (Sulyok 1935-ben német körúton volt). A jezsuita atya gondja, legalábbis ami az *Erdélyi Lapokat* illeti, fölösleges volt, mert ez a következő években mindent elkövetett annak érdekében, hogy az erdélyi magyar közönséget a modern antiszemitizmus közhelyével ’felvilágosítsa’ a „judeo-marxista” és „zsidó-szabadkőműves-liberális” „fertőző-parazita szellem”, tehát a „nemzetközi zsidósövetség” világhatalmi törekvéseiről. Az érvek mindig ugyanazok voltak: a „zsidók” asszimilálhatatlanok, mohón rávetik magukat az anyagiakra, tervszerűen megrontják erkölcsükkel a keresztény embereket,¹⁰⁵ Rooseveltt gazdasági politikája mögött vannak, hogy azáltal a keresztény gazdaságot csődbe kergessék, stb. Ezeket a cikkeket nem tartjuk részletes ismertetésre érdemesnek, értelmezésre pedig nem nyújtanak elegendő intellektuális alapot.

¹⁰⁴ Rády Elemér: „Beszélgetés P. Vargha László jezsuita atyával a bolsevista mozgalom lelki és gazdasági okairól, a zsidóság szerepéről és a megújuló keresztény nacionalizmus feladatairól”. ML, 1936. dec. 13., 10–11.

¹⁰⁵ Rády Elemér: „Zsidó gondok és zsidó vágyak”. ML, 1938. júl. 28., 11–12. Rády Elemér: „Mai magyar élet (A zsidókérdés Magyarországon)”. ML, 1937. júl. 11., 15.; Rády Elemér: „Szabadkőművesek”. ML, 1938. szept. 23., 11. Rády Elemér: „A zsidókérdés és a történelem”. ML., 1939. máj. 7., 9. Rády Elemér: „Zsidóság és fasizmus”. ML, 1938. szept. 11., 12. Polyák István: „Római levél”. ML, 1938. dec. 4., 9. Rády Elemér: „Őszinte könyv a zsidóságról”. ML, 1936. nov. 22., 11. Rády Elemér: „A francia jobboldal és a zsidó kérdés”. ML, 1938. aug. 7., 9–10.

II. 5. Az Erdélyi Lapok antiszemitizmusának funkciói

A következőkben az *Erdélyi Lapok* antiszemitizmusának funkcióit próbáljuk feltárni azzal a céllal, hogy több magyarázat-kísérlettel a lap vehemens zsidógyűlöletének mélyebb megértését elősegítsük. A „diadalmas keresztény világnézet” mellett az antiszemitizmus volt az egyetlen állandó vonás a vizsgált kilenc évfolyamban: alapvető szerepe volt mind a „népközösség” mind a „keresztény világnézet” (és kisebb mértékben a nemzetiszocializmus) ideológiájának propagálásában. Az *Erdélyi Lapok* antiszemitizmusa mögött a felszínen túlmutató funkciókat sejteni véleményünk szerint az indokolja, hogy a lap munkatársai alaposan képzett emberek lévén (nézetünk szerint) nem elsősorban meggyőződésből hirdettek antiszemitizmust, hanem azt más célok elérésére eszközként használták. Ezzel nem antiszemitizmusuk jelentőségét csökkenteni akarjuk, hanem a jelenség komplexitására hívni fel a figyelmet. Ugyanakkor e funkciók bemutatásával aláhúzni szeretnők, hogy az újság katolikus eredetű antiszemitizmusának helyes megértése csak akkor lehetséges, ha azt egy európai jelenség részének tekintjük, melynek természetesen regionális-lokális gyökerei és kiváltó okai is voltak. Szerintünk öt fő funkciót lehet az újság antiszemitizmusán belül elkülöníteni: a) modernitás-ellenesség, b) a külvilág bonyolultsága leegyszerűsítésének szándékát c) a csoportösszetartás erősítését d) kompenzációra való törekvést és e) a magyarországi politikai célok és szellem erdélyi meghonosítását.

a) A katolicizmus általános modernségellenessége, amint azt a II. 1. fejezetben bemutatunk, a 19. század közepére vezethető vissza. Ennek a századnak a gazdasági fejlődése olyan mellékhatásokat hozott létre (a nagyváros anonimitása, új szellemi áramlatok stb.), melyek felgyorsították a szekularizáció folyamatát. Strukturális összefüggések miatt sok újonnan létrejött hivatásban (magánorvos, -ügyvéd, újságíró stb.) ténylegesen létezett egy olyan zsidó százalékarány, mely e csoportnak a lakosságon belüli számárányát fölülmúlta. Mindez a katolikusok szemében egy hatalmas (zsidók által kormányozott) katolicizmus- és keresztényellenes terv látszatát keltette, s ezért a katolikus miliő az új, modern áramlatokat a zsidók emancipációjával kötötte össze. Prohászka éppen abban az időben töltött több évet Rómában, amikor vatikáni lapok heves antiszemita cikkeket közöltek. E cikkeknek Prohászka tett hatását tükrözi az a kifejezése, melyet az *Erdélyi Lapok* több esetben is idézett. E szerint ő, mármint Prohászka, az ellen van, „hogy a gettók szelleme kiömölgék lelki életünk viszonyaira”. A „gettók szelleme”, a „zsidó szellem(iség)”, a „zsidó pszihé” avagy a „zsidó lelkiség” és az „elzsidósodás” kifejezések mö-

gött, melyeket a nagyváradi katolikus lap a vizsgált kilenc évfolyamban mindvégig hangoztatott, mindenhol és mindig az elmúlt (19.) század szellemi, ideológiai és tudományos újításainak elvetése állott.¹⁰⁶ Az ilyen hozzáállás a modern világ új áramlataihoz két célt akart elérni: egyrészt a közösség és tagjai keresztény tudatának megszilárdítását, hiszen a „zsidó szellemiséggel” állandóan a keresztény erkölcsiséget állította a lap pozitív példaként szembe, másrészt a modern szellemi áramlatoknak a „zsidó” szóval („zsidó tudomány”) való leértékelését és a nyilvánosság előtti denunciacióját.

b) Az antiszemitizmus a harmincas években nemzetközileg rég bevált eszköz volt arra, hogy alkalmazóik a felgyorsult és mind idegenebbé váló világ bonyolult társadalmi valóságát egyszerűvé és érthetővé tegyék. A hírek, újdonságok és felfedezések sokaságának nagyobb összefüggésekbe való besorolása helyett éppúgy, mint a modern világ áttekinthetetlen viszonyaira való sokoldalú magyarázatkeresés helyett sokkal egyszerűbb volt a szekularizáció folyamata mögött sejtett „titkos” rugók „felfedése”, hiszen mindezt csak egy-két alapelve kellett visszavezetni. Az *Erdélyi Lapok* ebben sem különbözött a nyugat-európai katolikus lapoktól, hiszen a dualista elv (jó=keresztény; rossz=nem keresztény) az ottani katolikus sajtóban is megtalálható volt. Amint láttuk, a váradi katolikus napilap is szembeállította „Krisztus Királlyal” az „Antikrisztust” és az anarchiát, és nem volt hajlandó e bipoláris szemléleten kívül más világnézet legitimitását elismerni. Azáltal, hogy a „zsidókat”, illetve a „zsidóságot” tette felelőssé az „izmusok”, a szabadkőműveség és az istentelenség veszélyeiért, egy szimpla és koherens világkép jött létre, mely gyorsan a jelenkor minden negatív jelenségére „megtalálta” a bűnbakot. Az *Erdélyi Lapok* esetében azért is volt mindez szükséges, mert az új államiságon belül a katolicizmus több nehéz kihívásnak volt kitéve, s a szokatlan helyzet kezelésére hiányoztak bevált stratégiák. A Habsburg-Birodalomban a katolicizmus többségi helyzetben volt, míg 1918 után az erdélyi katolikusok jogilag és gyakorlatilag alacsonyabb pozíciókba kerültek. A világháború előtt a magyar katolicizmus államfenntartó helyzetben működött, mert az adminisztratív, közigazgatási stb. pozíciók nagy részét magyarok és katolikusok töltötték be. Ez 1918 után megszűnt és a katolikusok (is) a számukra ismeretlen és idegen, gyakorta ellenséges regáti szellemiséggel és a vele való modus vivendi megtalálásának nehézségeivel konfrontálódtak. Mindehhez hoz-

¹⁰⁶ Az idézet Rády Elemér cikkéből származik: A francia jobboldal és a zsidó kérdés. ML, 1938. aug. 7., 9. Prohászka fenti kijelentését idézi szintén Rády Elemér: Az örök Prohászka. ML, 1937. ápr. 18., 9–10. és Mai magyar élet (A zsidókérdés Magyarországon). ML, 1937. júl. 11., 15. és uő.: A magyarság és a zsidókérdés. ML, 1939. ápr. 30., 9.

zá kell számítanunk a gazdasági nehézségeket a világválság éveiben, hogy megértjük a vágyat az emberekben egy egyszerű, mindent megmagyarázó világmép iránt. A fölkinált eszmerendszer egy könnyűnek tűnő receptet is nyújtott a leegyszerűsített problémák megoldásához: a „diadalmas keresztény világnézetet”¹⁰⁷ és a zsidók kizárását a magyar „keresztény népközösségből”.

c) A modernségellenesség azáltal, hogy „tisztázta” a kereszténységet fenyegető veszély irányát és okozóját, hozzájárult a saját katolikus közösség elhatárolásához az újszerű, idegen és negatívnak beállított csoporttól. Ennek az elkülönülésnek a funkciója a közösségi csoportszellem és –összetartás erősítése, szellemi és ideológiai egységének növelése volt. Minderre, ismételjük, azért volt szükség, mert a magyar katolikusság 1918 után kettős nyomásnak volt kitéve: kisebbségellenes diszkriminációkat kellett kivédenie etnikai hovatartozása miatt, és vallásos megkülönböztetéseket eltűrnie a privilegizált államvallástól eltérő, nem-ortodox mivoltáért. Ezért sem véletlen, hogy a katolikus újság akkor indult, amikor a Katolikus Státus (az erdélyi magyar római katolikusok önkormányzati intézménye) a harmincas évek elején román nacionalisták részéről vallási és etnikai jellege miatt kemény támadásoknak volt kitéve, és miként a szerzetesrendek, a feloszlítás szélén állott.¹⁰⁸ E kulturális küzdelem a magyar katolikusok számára hátrányos helyzetek kialakulásához vezetett, s erre való válaszként újította fel egy, a „diadalmas keresztény világnézet” nevében fellépő erős és harcias katolikus sajtó szókimondásával a közösségnek a „felsőbbrendű keresztény erkölcsbe” vetett hitét – a zsidók rovására.

d) A saját csoporttal való azonosság érzésének erősítésével szorosan összefüggő funkciónak tekinthető a tényleges külső fenyegetettség tudatának ellensúlyozása a zsidók elleni kirohanások által. Ezek „lelepleztek” egy bűnöst és könnyű megoldást szuggeráltak akkor, amikor a katolicizmus sok

¹⁰⁷ Egyértelműen kiderül ez Sulyok Istvánnak a már említett „Erdélyi Iskola”-beli cikkéből, amelyben a modern társadalmak válságának okát a keresztény eszmék elhanyagolásában látta: „Akármerre nézünk, mindenütt válságot látunk. Válságban vergődnek nagy nemzetek s hatalmas államok, gazdasági rendszerek, elméleti gondolatmenetek, társadalmak és osztályok, a művészeti és tudományos kifejezésnek a módjai. Ezek a válságok a legkülönbözőbb területeken s a legkülönbözőbb népek között pusztítanak (...) Mi ennek az egyetemes nagy válságnak végső okát a keresztény eszmevilág elsikkadásában, a keresztény női eszménykép elhalványodásában s azokban a jelenségekben látjuk, melyek mindezekkel járnak: a családi élet széthullásában, mely gyakran a züllöttségig süllyed...” (In Osváth, i.m., 105–106.).

¹⁰⁸ Nem véletlen, hogy az erdélyi magyar katolikusok szervezetét érő vallási és nemzeti támadásokat és a katolikusok emiatti aggodalmait a magyarországi közönséggel épp az újonnan alapított katolikus lap főszerkesztője ismertette. Paál Árpád: „Az erdélyi magyar katolikusok egyházi önkormányzata”. *Magyar Szemle*, 1932. július, 264–269.

esetben úgy érezte, hogy nem maga dönt saját problémáiban (iskolakérdés, közösségi jogok stb.). Az antiszemita cikkek ebben az esetben a saját hatalom-nélküliséget kompenzálták, amikor maguk vélték a bűnösöket megtalálni (holott valójában csak a katolikus és a modern antiszemitizmus repertoárjából merítettek), sőt róluk vélt hatalommal ítétek is. A helyi viszonyok mérlegelése (Nagyvárad és a Szatmár vidéke a viszonylag nagy zsidó népességgel) ugyanakkor felveti a piaci konkurencia kérdését is. Mennyiben volt szüksége a lapnak antiszemita klisékre, hogy a keresztények és a zsidók egyaránt megvásárolják (az egyik, hogy a saját véleményét, a másik, hogy a félelmét megerősítve lássa)? A kérdés már csak azért sem fölösleges, mert Nagyváradon két konkurens zsidó napilap is megjelent (a „Nagyvárad” és a „Nagyváradai Napló”). A konkurencia tézist támasztja alá Paál Árpád egyik naplófeljegyzése 1932. elejéről, mely Fejér Dezsőnek, a „Nagyváradai Napló” főszerkesztőjének arról a javaslatáról szól, hogy rendezzen a két lap egy „műverekedést a zsidók és keresztények egymás ütésével”.¹⁰⁹ Paál, jegyzetei szerint, visszautasította a javaslatot, mint nem időszerű ötletet. Ennek ellenére a konkurencia-hipotézist sem lehet teljesen elejteni, ha a lap később mind jobban fokozódó „verekedéseire” (tehát antiszemita kirohanásaira és a konkurenciával folytatott vitáira) gondolunk, melyek azt a következtetést is megengedik, hogy antiszemitizmusát (túlnyomórészt katolikus) közönség tényleg jónéven vette. A konkurencia-elméletet támasztja alá az is, hogy a két említett nagyváradai lap közül 1932-ben és 1933-ban Fejér Dezső lapja, a „Nagyváradai Napló” többször támadta Paál újságját, míg a „Nagyvárad” a katolikus lapot ignorálta.

e) A két világháború közötti magyar kisebbségek politikai stratégiájának dilemmája nem utolsó sorban abban nyilvánult meg, hogy a saját regionális (felvidéki, erdélyi stb.) érdekek és helyzetek valamint a magyarországi politika (melyhez a politikusokat ideológiai és rokoni szálak fűzték) között vagy dönteni vagy egy átjáró utat találni kellett.¹¹⁰ A romániai magyar kisebbségre a húszas évek elején jellemző „aktivista-passzivista” szembenállás is lényegében arról szólt, hogy melyik útra lépjen e kisebbség: a román állam keretei-

¹⁰⁹ Az antiszemitizmus funkcióiról eddig elmondottak alátámasztására megemlítendő, hogy Paál 1922-ben már ismerte Prohászka művét és 1931 végén, 1932 elején Ghibu Státust rágalmozó könyvét is olvasta. Paál 1922. márc. 17-i és 1932. jan. 24-i feljegyzéseit és Fejér Dezső ajánlatát 1932. jan. 22-én, PÁN.

¹¹⁰ E szempont figyelembevételére Bárdi Nándor hívta fel a szerző figyelmét, amiért őt köszönet illeti. E dilemmát tematizálja pl.: Angyal Béla: A 'magyarországi' és a 'magyar' politika vitája a Felvidéken. A Magyar Nemzeti Párt 'reálpolitikája' az 1920-as évek közepén. In: Bárdi Nándor-Fedinec Csilla (Szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*, Budapest: TLA, 2003.

be való integrálódás és a saját kisebbségi érdekek keresztülvitelének az aktív politizálással megvalósítandó útjára, vagy azt a politikai irányvonalat kövesse, amelyet azon konzervatív arisztokraták szorgalmaztak, akik már a Monarchia idejében magas politikai posztokat töltöttek be és politikai lépéseiket Budapesttel messzemenően egyeztették. Az *Erdélyi Lapok* ideológiájának és antiszemitizmusának értékelésénél ezért azt is figyelembe kell venni, hogy a főmunkatárs, Gyárfás Elemér, azon vezető szerepet betöltő kisebbségi politikusok közé tartozott, aki nemcsak a bukaresti magyar követséggel, hanem magas pozícióban levő budapesti személyekkel is állandóan megvitatta a követendő politikai stratégiát. Paál Árpád magán jellegű feljegyzéseiből kitűnik, hogy a magyarországi (és nemzetközi) bel- és külpolitika aktuális kérdéseit (rádión, újságokon és személyes ismerősökön keresztül) főleg a harmincas évek második felében (Bethlen István szerepe, első zsidótörvény, Imrédy leváltása stb.) nagy figyelemmel és pártfogással nyomon követte. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a közvetlen határvidéken megjelenő lap mögött álló személyek magukat a mindinkább radikalizálódó magyar közszellem hatása alól kivonni, amint azt a lap évfolyamai bizonyítják, nem tudták. Amennyiben figyelem előtt tartjuk továbbá a lap főszerkesztője mentalitásában végbement változásokat, tehát azt, hogy ő a húszas évek elején még azok közé tartozott, akik szembeszálltak a magyar kisebbség konzervatív, etnocentrikus politikusaival, viszont egy évtizeddel később jómaga is egy nemzetközponitú, a magyarországi „keresztény kurzusnak” megfelelő ideológia képviselőjévé vált, levonható az a következtetés, hogy a lap által terjesztett világnézet azt a célt szolgálta, hogy a magyar kisebbséget a Magyarországon (el-)uralkodó eszmék jegyében befolyásolja.¹¹¹ A magyarországi szellem hatását bizonyítja a szociális probléma összekötése a „zsidókérdéssel”, mint az 1938. után Magyarországon is megtörtént s az 1939-es választásokon a nyilasok a középosztályon belül (ahova a lapnál Paál és Sulyok sorolhatók) épp ezzel az érveléssel érték el sikereiket.¹¹²

¹¹¹ Habár e tanulmány szerzője nem feltétlen híve a különböző történelmi jelenségeknek a „korszellem”-el történő megmagyarázásának, ebben az esetben mégis utalni kell arra, hogy 1937 után több más erdélyi lap is e szellem hatása alá került. Így a *Keleti Újság* 1938 elején közölt egy első vezércikket, melyben az antiszemita érvelési rendszerét tette magáévá, az *Ellenzék* 1939-től, a Harmadik Birodalom külpolitikai sikerei láttán, németbarát külpolitikai vonalra váltott s az *Erdélyi Iskolá*-ban is megjelent 1936/37-ben egy első, zsidóellenes előítéleteket terjesztő (olasz eredetű) cikk. A zsidótörvények tárgyalása hatását a magyar közvéleményre Pelle János idézett dús, ámbar helyenként gyengén érvelő könyve mutatja be: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Budapest: Európa, 2001.

¹¹² Ránki György: Az 1939-es választások. *Történelmi Szemle* 1976. 4. 613–631. (főleg: 629.).

Összefoglalás

E tanulmány célja az *Erdélyi Lapok* ideológiájának bemutatása volt. A nagyváradi katolikus lap politikai és vallásos arcvonalának, valamint ezzel összefüggő nézeteinek körvonalazását azért tartottuk az erdélyi magyar kisebbség történelmével foglalkozó kutatások adósságának, mert a lap eszméisége a magyar kisebbség harmincas évekbeli útkeresésének egyik fontos változatát jelentette. Az újság politikai arcvonala, tehát nemzetiszocialista- és fasizmusbarátsága az erdélyi magyar kisebbség politikai stratégiái között olyan zsákutcának minősült, melynek egyirányúságát, félrevezető mivoltát nem csak a lap szerkesztősége, hanem sok más országbeli gondolkodó sem ismer-te fel idejében. Ezzel a megállapítással nem e szerkesztőségnek (és Paál Árpád-nak) a felelősségét szeretnők csökkenteni, hanem felhívni a figyelmet arra, hogy a harmincas évek elején-közepén a nemzetiszocialista ideológia nevében később elkövetett bűnök nem voltak előreláthatók. Itt szükségesnek vél-jük azt is hangsúlyozni, hogy a váradi lapnak a nemzetközi politikai esemé-nyekhez és az antiszemitizmushoz való viszonyát nem lehet az egész magyar kisebbségre kiterjeszteni. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy a váradi lap-pal a Brassói Lapokon kívül csupán zsidó újságok (Nagyvárad, Új Kelet) száll-tak szembe. A németországi fejlemények konzervatív szellemiségű közönsé-ge ezek szerint Erdélyben is örült annak, hogy valaki hajlandó volt a „kemény ököl” politikájával a Szovjetunióból kisugárzó veszedelem ellen bel- és külpo-litikailag fellépni. A szóban forgó jobboldali ideológia negatív aspektusait bi-zonyára a szerkesztőség is észrevette (mint az erdélyi magyar sajtó túlnyomó része), számára azonban a magyar kisebbség javára gyümölcsöztethető esetle-ges külpolitikai következmények többet nyomtak a latban, és ezért az előbbie-ket nem volt hajlandó komolyan mérlegelni. Az erdélyi magyarság politikai, kulturális és gazdasági helyzetének (és továbbgondolva: államjogi hovatar-tozása kérdésének) javítása a szerkesztőség (és a vele szembe nem szálló erdélyi magyar közönség) számára fontosabb volt, mint pl. a nemzetiszocialista ideo-lógia negatív következményei. Lévéen, hogy az *Erdélyi Lapok* katolikus napilap volt, multhatatlan feltételnek tartottuk a lap antiszemitizmusával összefüggő európai szintű katolikus tradícióvonalakra való ismételt utalást, mert ismer-e-tük nélkül az újság zsidóellenessége megfelelő módon nem ért(elmez)hető. A lapot az európai katolikus sajtó részének tekintve szükségesnek látjuk azt a következtetést levonni, hogy az *Erdélyi Lapok* nem a saját katolikus szellemi-ségének ellentmondva volt antiszemita. Épp ellenkezőleg: a lap katolicizmu-sa eleve antijudaizmussal járt együtt (hiszen a zsidókat már a „Szerkesztőségi

irányelvek” a kereszténység ellenségének deklarálta) de a nyugati katolikus sajtó elfogultan zsidóellenes álláspontjainak, valamint a magyar katolikus antiszemitizmus (prominens képviselőinek: Prohászka, Bangha stb.) a lap arcvonalába való integrálása is az *Erdélyi Lapok* erős vallási kötöttsége által vált lehetővé. A hol egyértelműen kimutatható (vatikáni lapok - Prohászka - Paál), hol csupán sejthető nyugatra vezető hajszálgyökerek nem csökkentik viszont a munkatársak egyéni felelősségét a lap antiszemita vonalának kifejlesztésében. Ez utóbbi során egy majdnem racionálisnak mondható „munkamegosztás” figyelhető meg: míg a lap kezdeti, keresztény zsidóellenessége nem fűződött egy személyhez (tehát az egész szerkesztőség jóváhagyta), a későbbi faji és modern antiszemitizmus propagálásában főleg Rády Elemér „tüntette ki” magát. A nemzetiszocialista intézkedések és a keresztény népközösség eszméjének népszerűsítését Sulyok István vállalta magára, míg a vezérelvet Csiszár Béla hirdette. E személyek mellett természetesen mások is hozzájárultak a zsidóellenes irányultság erősítéséhez. Paál Árpád szerepét illetően, noha ezt helyszűke miatt itt nem taglalhattuk, az eddigi véleményekkel szemben azt kell hangsúlyoznunk, hogy mindvégig befolyása volt a lap eszmeiségére és hogy az antiszemita, nemzetiszocialista-barát és fajgyűlölő cikkek ellen semmit sem tett, sőt maga is ugyanezeket az eszméket hirdette. Abból, hogy szélsőségesen zsidó-gyűlölő cikket nem írt, még nem következik, hogy az ilyenekkel nem értett egyet, hiszen az utóbbi esetben módja lett volna, hogy azokat megakadályozza, de legalábbis ne saját vezér-cikkei helyére engedje őket feltolakodni. Gondolunk itt pl. Rády Elemér írásaira, akinek külpolitikai elemzéseivel ő is egyetértett. Helyesléséről tanúskodnak naplófeljegyzései és magánlevelezése. Mindezeket annak ellenére tartottuk szükségesnek elmondani, hogy Paál Árpádnak a húszas években szerzett érdemeit a magyar kisebbség önvédelmi és önszervező küzdelmeiben (el)ismerjük, személyiségének helyes értékeléséhez azonban szellemi változottsága negatív vonásainak (fel)ismerése is hozzátartozik. Felfogása változásainak kiváltó okait és pontos idejét más tanulmány fogja bemutatni.

A lap antiszemitizmusának végső értékelése mindezek alapján súlyos következtetések levonását teszi szükségessé. A nyugati történetírás ama állásfoglalását elfogadva, melyet az angol történész Ian Kershaw abba a mondatba foglalt, hogy „Az Auschwitzba vezető utat a gyűlölet építette, de a közömbösség követte ki”,¹¹³ elkerülhetetlennek tűnik a megállapítás, hogy az *Erdélyi Lapok*

¹¹³ Kershaw, Ian: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford: Clarendon, 1983. 277.

által képviselt antiszemitizmus Erdélyben annak a gyűlöletnek képezte döntő részét, amelyik azt a bizonyos utat építette.¹¹⁴ Itt nem természettudományos értelemben vett ok-okozati viszonyról beszélünk, hanem a magyar kisebbség egy része érzékenységének és empátiájának azáltal való tompításáról, hogy az 1944-ben bekövetkezett események előtt szinte másfél évtizeden keresztül a lap olvasói megszámlálhatatlan alkalommal a zsidók nem-magyar mivoltáról „informálódtak”, állítólagos világhatalmi törekvéseikkel ijesztgettek és a magyarságot „kiszípolyozó”, gyöngítő stb. tulajdonságaikról hallottak, valamint a kirekesztésük által a magyar kisebbség javára keletkező potenciális (gazdasági, kulturális stb.) előnyökről olvastak. Az *Erdélyi Lapok* által 1932 óta folytatott zsidóellenes kampány ily módon intenzitása és sokoldalúsága révén döntő mértékben járult hozzá az erdélyi magyarság¹¹⁵ közömböségéhez (sőt hallgatólagos ill. részben együttműködő egyetértéséhez), amikor 1944 tavaszán Észak-Erdély zsidó közösségét (kb. 150.000 embert) néhány hét leforgása alatt gyűjtőhelyekre bezsúfoltak, az un. „pénzverdekben” megkínóztak, majd deportáltak Auschwitzba.

¹¹⁴ Az összehasonlító genocídiumkutatás egy népirtás előzményeként három fázist különböztet meg: „definíció”, „exklúzió” és „inklúzió”. Az első szinten a stigmatizált népcsoportnak a karakterisztikus jegyei általi megnevezéséről, a másodikon a csoportnak a többségből való kizárásáról és a harmadikon a bezárásáról, összetömörítéséről van szó (Gellately Robert, Kierman, Ben [Ed.]: *The Specter Of Genocide. Mass Murder In Historical Perspective*, Cambridge, 2003; Jensen, Steven B. [Ed.]: *Genocide. Cases, Comparisons and Contemporary Debates*, Copenhagen, 2003). Az „EL”-ban az első két szint jelenlétét (részben csupán politikai célként) bizonyítottuk. A megadott irodalmon kívül: Ozsváth Zsuzsanna: „Can Words Kill? Anti-Semitic Texts and Their Impact on the Hungarian Jewish Catastrophe”. In: Braham, Randolph B./Pók Attila (Ed.): „*The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*”, New York, Budapest: Columbia Univ. Press, 1997. 79–116.

¹¹⁵ Az *Erdélyi Lapok* hosszútávú hatása az erdélyi magyarság mentalitására teljesen feltáratlan, kérdéses, hogy ma még egyáltalán kideríthető-e. Egy megjegyzés erejéig viszont utalni szeretnénk két olyan aspektusra, melyek véleményünk szerint feltétlenül további irodalom-és történettudományi kutatást igényelnek: 1. Az utóbbi évek Wäss Albert-kultuszánál idősebbnek tartanók műveinek ideológiai kritikus vizsgálatát. Ne feledjük, hogy ő élete első felét éppen az 1920/30-as évek Erdélyében töltötte. Itt csak az „Átoksori kísértetek” c. regényének (első kiadás: 1964) antiszemita kliséire utalunk, melyek az *Erdélyi Lapok* modern antiszemita előítéleteinek tökéletes másai. 2. Gróf Bethlen Béla 1944-es szerepe a magyar történettudományban kizárólag pozitív bemutatásban részesült. Ezzel szemben a magyarországi Holokausztot kutató legújabb mű (Christian Gerlach-Aly Götz: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–45*. München: DVA, 2002, 283.) őt a zsidók deportálásával kapcsolatban „bűnrészes”-nek tartja. Tevékenységét ezért ideje volna legalább egy tanulmány erejéig megvizsgálni.